

จันทร์ และตราด :
กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450)
: รายงานผลการวิจัย

ปิยนาก มนนาค
พวงเพชร สุรัตน์วิกุล

โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของงานวิจัยเรื่องนี้ มุ่งที่จะศึกษาความเป็นมาและสภาพการณ์ของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในช่วงสมัยที่อยู่ในความยึดครองของกองทหารฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2450 โดยแบ่งออกเป็น 3 บท คือ บทที่ 1 เกี่ยวกับความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส บทที่ 2 ว่าด้วยเรื่องการเจรจาและการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี และบทที่ 3 เกี่ยวกับความเป็นมาของเมืองตราด และการยึดครองของฝรั่งเศส ผลจากการศึกษาพบว่าฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรีก่อนระหว่าง พ.ศ. 2436 ถึง พ.ศ. 2447 หลังจากนั้นจึงยึดครองเมืองตราดแทนจนถึง พ.ศ. 2450 การยึดครองเมืองทั้งสองนี้ก็เพื่อเป็นหลักทัพย์ค่าประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งรัฐบาลไทยทำกับฝรั่งเศสภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 และจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงในระยะ 25 กิโลเมตร ใดๆก็ดี การยึดครองเมืองทั้งสองนี้เป็นการจัดครองเพียงบางส่วน ปรากฏว่าส่วนใดที่ยังคงอยู่ในอำนาจอธิปไตยของไทยก็จะมีราษฎรอพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ

ในระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองเมืองอยู่นั้น เศรษฐกิจของเมืองทั้งสองโดยเฉพาะเมืองจันทบุรีมีสภาพดีขึ้นกว่าเดิม แต่แม้กระนั้นก็มีปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหากรณีพิพาทต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญมากคือปัญหาอั้งยี่กำเริบ ปัญหาเหล่านี้รวมทั้งการที่เมืองจันทบุรีและเมืองตราดเป็นเมืองที่อยู่ในเขตการปกครองของไทยอย่างแท้จริง และพลเมืองส่วนใหญ่เป็นไทย โดยเฉพาะเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่สำคัญในทางยุทธศาสตร์ ไทยจึงพยายามที่จะเจรจาเพื่อขอให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากเมืองจันทบุรี ซึ่งในที่สุดก็ประสบความสำเร็จภายหลังจากที่

ไทยต้องยอมเสียดินแดนบางส่วนเป็นการตอบแทนให้ฝรั่งเศส แม้กระนั้นฝรั่งเศส
ก็ไปยึดครองเมืองตราดอีกจนกระทั่งไทยต้องยอมเสียดินแดนแลกเปลี่ยนอีกครั้ง-
หนึ่ง ฝรั่งเศสจึงถอนกองทหารออกจากเมืองตราด จึงเป็นอันว่าเมืองทั้งสอง
ได้กลับคืนมาเป็นของไทยอย่างสมบูรณ์หลังจากเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันตามคำ
เรียกร้องของฝรั่งเศสเป็นเวลารวม 14 ปี

กิติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่องนี้จะสำเร็จลงมิได้ถ้าไม่ได้รับทุนจากโครงการไทยศึกษา
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้วิจัยจึงใคร่ขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย
นอกจากนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะกรรมการผู้พิจารณาให้ทุนทำวิจัยด้วย

ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณสุรีย์ เลียงแสงทอง เป็นพิเศษที่ช่วยในการเก็บ
รวบรวมข้อมูล ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ และสถาบัน
วิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้อำนวยความสะดวกในการเข้าคนควา
ข้อมูล ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณจารุณี ทิพย์พิมานชัยกร ด้วยความทราบซึ่งใจยิ่งที่
พิมพ์รายงานวิจัยด้วยความตั้งใจและมีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง และขอขอบคุณคุณแผน
สาริกา ผู้โรเนียวเขาเลมงานวิจัยนี้ด้วย ในที่สุดผู้วิจัยขอขอบคุณเลขาธิการ
สถาบันวิจัยสังคม ซึ่งได้ช่วยเหลือให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ในคานงานติดต่อ
ตลอดการทำวิจัย

ถ้ามีขอบกพร่องของงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยขอนอรับการแสดงความคิดเห็น
เห็นด้วยความเต็มใจยิ่ง

สารบัญ

หน้า

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ในการวิจัย	3
วิธีดำเนินการวิจัย	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	4
ข้อชี้แจง	5

บทที่

1	ความเป็นมาของ เมืองจันทบุรีและการยึดครองของฝรั่งเศส ...	6
	ความสำคัญของ เมืองจันทบุรี	6
	จันทบุรีก่อนฝรั่งเศสยึดครอง	6
	ที่ตั้งของจันทบุรี	7
	สภาพเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไป	10
	กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี	11
	- สาเหตุที่ยึดครอง	11
	สนธิสัญญาและอนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส	19
	กองบัญชาการและที่พักของกองทหารฝรั่งเศส.....	25
	- การบังคับบัญชาของกองทหารฝรั่งเศส	26
	- การระวางป้องกันภัยของกองทหารฝรั่งเศส	28
	- การลงโทษทหารฝรั่งเศส	30
	ที่ตั้งศพกองทหารฝรั่งเศส	31

การติดต่อระหว่างกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับ อินโดจีนของฝรั่งเศส	32
การปกครองของไทย	34
การจัดตั้งพลตระเวนในจันทบุรี	36
สภาพการณ์และปัญหาสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี	37
- สังคมจันทบุรี	37
ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส	40
พลเมืองญวนและจีนขอเข้าไปอยู่ในความคุ้มครอง ของฝรั่งเศส	43
- ปัญหาเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส	45
- ปัญหากรณีพิพาทในเรื่องที่ดิน	48
- ปัญหาภาษีอากร	50
ปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรี	52
2 การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการถอนทหารฝรั่งเศส ออกจากเมืองจันทบุรี	56
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเมืองจันทบุรี	56
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งแรก ค.ศ. 1899- 1900	57
การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งที่ 2 ค.ศ. 1902	60
การเจรจาปัญหาการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี ครั้งที่ 2	61

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

หัวเมืองชายทะเลตะวันออก เช่น จันทบุรี ตราด ระยอง และชลบุรี เป็นหัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงต่างประเทศ (เดิมเป็นกรมท่า)¹ จนกระทั่ง พ.ศ. 2441 จึงได้ย้ายไปขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย แต่ยังไม่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล เพิ่งจะมีการจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449² สาเหตุที่จัดตั้งล่าช้า เนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในเรื่องอาณาเขตดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นำไปสู่การสู้รบในอ่าวไทย ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112" จากเหตุการณ์ดังกล่าว ไทยจำเป็นต้องยอมแพ้และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) นอกจากต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและต้องเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้ว ฝรั่งเศสยังยึดเอาเมืองจันทบุรี ซึ่งมีที่ตั้งเหมาะสมเป็นท่าเรือที่สองของอ่าวไทยทางด่านตะวันออก และเป็นทางเข้าเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ซึ่งเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ตามอนุสัญญาข้อที่ 6 จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญา เมื่อไทยปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว

¹พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), "เรื่องของมหาดไทย" พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์, 2495, หน้า 115.

²"เรื่องประกาศตั้งมณฑลจันทบุรีตั้งแต่ 1 เมษายน พ.ศ. 2449" ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 125 เล่ม 23, หน้า 23.

บทที่ 1

ความเป็นมาของเมืองจันทบุรี และการยึดครองของฝรั่งเศส

ความสำคัญของเมืองจันทบุรี

ทำไมฝรั่งเศสจึงเลือกที่จะยึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นประกัน จันทบุรีเป็นเมืองที่สำคัญยิ่งในการรักษาความปลอดภัยของประเทศไทยทางด้านตะวันออก จะเห็นได้จากการเตรียมพร้อมที่จะป้องกันการรุกรานของฝรั่งเศส ทางหัวเมืองชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะที่เมืองจันทบุรี มีการจัดวางกำลังเข้มแข็งกว่าตำบลอื่น ๆ ได้สร้างป้อมไว้พร้อมที่ปากน้ำ¹ แสดงให้เห็นว่าจันทบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เพราะเป็นเมืองท่าที่คุมอ่าวไทย และยังเป็นทางผ่านที่จะเข้าไปยังเมืองที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด 3 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ² นอกจากนี้จันทบุรียังเหมาะสมที่จะเป็นท่าเรือ เนื่องจากตั้งอยู่ลึกจากทะเลไปประมาณ 10 ไมล์³ outhoเรือที่สำคัญของไทยก็ตั้งอยู่ที่เมืองนี้ การยึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสซึ่งเท่ากับยึดอู่ต่อเรือ และเรือลำอื่น ๆ เป็นการตัดกำลังของไทยไปด้วย

จันทบุรีก่อนฝรั่งเศสยึดครอง

จันทบุรี* เป็นเมืองที่มีมาแต่โบราณกาลแล้ว จะเริ่มเมื่อใดใครสร้างนั้นไม่ปรากฏหลักฐาน จากหนังสือเสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419 ของ

¹รัชกาลที่ 5 ฝ.17/2 หนังสือพระยาชลยุทธโยธิน กรามหุลกรมหมื่น เทวะวงศ์วโรปการ, 26 เมษายน พ.ศ. 2436.

²กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย เรื่องการเดินทางดินแดนแก่ฝรั่งเศส (พระนคร : โรงพิมพ์พานิชกุศล, 2483), หน้า 30.

³ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 18, (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2509), หน้า 53-54.

*แต่เดิมเรียกว่า จันทบูรณ.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้กล่าวถึงฐานะของเมืองจันทบุรีในอดีตว่าเป็นเมืองประเทศราชเมืองหนึ่งของราชอาณาจักรศรีอยุธยา มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทยหลายครั้ง คือ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศได้นำเนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปเกาะลังกา แต่ภายหลังได้หลบหนีกลับมาทางเมืองมริคเมื่อพ่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 และได้ไปรวบรวมพรรคพวกที่จันทบุรีจนกระทั่งไทยเสียกรุงแก่พม่าแล้ว จึงย้ายไปตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองพิมาย และที่สำคัญยิ่งกว่านั้นคือ จันทบุรีเป็นแหล่งตั้งตัวของมหาบุรุษยูงูชาติไทย นั่นคือ พระเจ้ากรุงธนบุรี ภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งยกไพร่พลมาจากเมืองกำแพงเพชร ได้ตีฝ่าทัพพม่าและทำการสู้รบกับคนไทยที่ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ในที่ต่าง ๆ ตามลุ่มน้ำ ในที่สุดก็เข้าตีและยึดเมืองจันทบุรีไว้ได้¹

การที่ผู้นำไทยสมัยนั้นนิยมใช้จันทบุรีเป็นที่มั่นและรวบรวมไพร่พล แสดงให้เห็นว่า เมืองจันทบุรีจะต้องเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์และมีพลเมืองมากประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่ง จันทบุรีจะต้องตั้งอยู่ในทำเลที่ดีจึงจะยึดเป็นที่มั่นได้ สถานที่ตั้งของเมืองจันทบุรีจึงมีความสำคัญ

ที่ตั้งของจันทบุรี จากบันทึกของ บาคหลวง ฟองเตนอย (Pere Fontenay) ซึ่งได้ตาม บาคหลวง คาร์ซาร์ด มาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อ ค.ศ. 1685 (พ.ศ. 2228) ได้กล่าวถึงที่ตั้งของเมืองจันทบุรีสมัยนั้นว่า "ตั้งอยู่ที่เชิงเขาสูงหนึ่งในเทือกเขาที่ดินแดนระหว่างไทยและเขมร... ทิวภูเขาแห่งนี้ทำหน้าที่เป็นสิ่งกีดกันตามธรรมชาติจากการ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี (พิมพ์แจกในงานศพ นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์, 2508), หน้า 167.

บุกรุกของพวกเวียคนามที่จะเข้ามารุกรานเมืองจันทบุรี¹

จากหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำฝรั่งเศสสมัยจันทบุรีของหลวงสาครرخเขตต์ ได้กล่าวถึงที่ตั้งของเมืองจันทบุรีในยุคแรกว่า ตั้งอยู่ที่หน้าเขาสะพาน* ฝั่งตะวันออกของลำน้ำจันทบุรี² ยังปรากฏทรากตัวเมืองให้เห็นอยู่บ้างในปัจจุบันคือ กำแพงที่ทำด้วยศิลาแดง นับเป็นส่วนสำคัญที่ยังคงเหลืออยู่ บางส่วนบางตอนกลายเป็นพื้นที่ที่ราษฎรใช้ทำไร่ไถนาไปแล้ว

ในเวลาต่อมาได้มีการย้ายไปสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่ม ตำบลตลาดจันทบุรี อยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำจันทบุรี ซึ่งก็คือที่ตั้งของจังหวัดจันทบุรีในปัจจุบันนี้ การย้ายมาสร้างกันใหม่นี้สันนิษฐานกันว่า เป็นเพราะเมืองเก่าอยู่ทางไกลริมแม่น้ำล้าคลอง การคมนาคมไปมาไม่สะดวก เมื่อมาตั้งในที่แห่งใหม่ พลเมืองเพิ่มจำนวนมากขึ้น การค้าขายเจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้เนื่องจากการไปมาสะดวกเพราะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำ จึงเป็นประโยชน์ในการค้าขาย³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากดินแดนทางตะวันออกมีปัญหากับญวน

¹ เฟรเดอริค อาร์เชอร์นีด, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน (พระนคร : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 108.

* น่าจะเป็นภูเขาลูกเดียวกับที่มาคหวงฟองเตนออกกล่าวเอาไว้เขียน.

² หลวงสาครرخเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสสมัยจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2447 (พระนคร : แพร่พิทยา, 2515), หน้า 533.

³ Ibid., p. 549.

อยู่เสมอ ประกอบกับเมืองจันทบุรีขณะนั้นตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่ม ไม่เหมาะที่จะ
 ไซ้เป็นฐานที่มั่นในการป้องกันกรรุดำของญวน จึงได้ย้ายไปสร้างเมืองใหม่เมื่อ
 พ.ศ. 2377¹ ที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ อ.เมืองจันทบุรี และยังได้สร้าง
 ป้อมปืนใหญ่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ด้วย ที่ตั้งเมืองใหม่นี้อยู่ในทำเลที่เหมาะสมแก่การตั้ง
 ฐานทัพ เนื่องจากเป็นที่สูง นอกจากนั้นยังได้สร้างวัดพร้อมด้วยโบสถ์ วิหาร
 เจดีย์ รวมกันอยู่แห่งหนึ่ง มีกำแพงศิลาแลงโดยรอบบริเวณ สมเด็จพระเจ้าพระยา
 องค์ใหญ่* ได้ให้นามว่า วัดโยชานิมิตร² เนื่องจากสร้างในที่ที่สูง วัดนี้จึง
 เป็นจุดเด่นของเมืองจันทบุรีที่สร้างใหม่ เฟรดเคอริค อาร์เชอร์นี่ล** ได้บรรยาย
 ถึงสภาพบ้านเมืองของจันทบูรณ์ (จันทบุรี) ในสมัยนั้นว่า

จันทบูรณ์ เป็นจังหวัดที่อุดมสมบูรณ์จังหวัดหนึ่งของประเทศสยาม สภาพ
 บ้านเมือง และรูปร่างของเมืองก็ไม่ค่อยมีจุดสำคัญเท่าใด สิ่งเดียวที่เป็น
 จุดเด่นของเมืองก็คือวัด (คงหมายถึง วัดโยชานิมิตร-ยูเซียน) วัดหนึ่งที่มี
 หลังคาทรงงามสวยเรียวแหลม³

อย่างไรก็ตามเนื่องจากเมืองใหม่นี้ตั้งอยู่ในที่สูงและอยู่ลึก พลเมือง
 อพยพไปอยู่น้อย เพราะลำบากและการค้าขายไม่สะดวก ดังนั้นเมื่อเหตุการณ์

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, op.cit., p. 167.

* คือสมเด็จพระยามรรมหาประยูรวงศ์-ดิศ บุนนาค.

² หลวงสาครคชเชตก์, op.cit., pp. 576-80.

** เป็นชาวอังกฤษเดินทางมากรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. 1840 เคยเข้ารับ
 ราชการกับรัฐบาลไทยในตำแหน่งนายทหารเรือ ฯลฯ ท้ายที่สุดก็ย้ายไปรับราชการ
 กรมทหารมา ตำแหน่งราชองครักษ์ของเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว)

³ เฟรดเคอริค อาร์เชอร์นี่ล, op. cit., p. 98.

ทางค่านิยมสงวนเรียบร้อย จึงได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านดุ่มเมืองเก่า ในสมัยต้นรัชกาล
ที่ 5¹ ซึ่งก็คือที่ตั้งของเมืองจันทบุรีในปัจจุบันนี้

อาณาเขตของเมืองจันทบุรี ในปัจจุบัน²

ทิศเหนือ ติด จังหวัดปราจีนบุรี

ทิศตะวันออก ติด จังหวัดตราดและประเทศกัมพูชา

ทิศตะวันตก ติด จังหวัดระยอง

ทิศใต้ ติด ทะเลในอ่าวไทย

สภาพเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไป

จันทบุรีเป็นหัวเมืองชั้นนอกทางภาคตะวันออกที่อุดมสมบูรณ์เมืองหนึ่ง
ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตอนปลาย จันทบุรีเป็นเมืองที่มีพลเมืองมาก ประชาชน
ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการค้าขาย การเพาะปลูก พืชที่ปลูกมีหลายชนิด
ที่สำคัญคือ การบูร กายาน เครื่องเทศต่าง ๆ ส่วนการเลี้ยงสัตว์นั้นโดยเฉพาะ
อย่างยิ่งวัว จะไม่มีการเลี้ยงเนื่องจากกลัวกันว่าจะไปเหยียบย่ำพวกพืชต้นไม้
ต่าง ๆ ดังกล่าว³

ที่จันทบุรีจะมีโรงเก็บของของรัฐบาลเป็นตึก สำหรับเก็บผลผลิตที่มี
ราคาและสำคัญ ในโรงเก็บนี้จะมีราษฎรทั้งชายและหญิงรวมทั้งเด็กจะช่วยกัน
ทำงานอย่างแข็งขัน จะเห็นได้จากหนังสือที่เฟรเดอริก อาร์เธอร์นีด เขียน

¹ หลวงสาครคชเชตต์, op.cit., p. 580.

² สงวน ชันคง, สารานุกรมภูมิศาสตร์ เล่ม 1. (พระนคร : เขมมบรรณกิจ,
2514), หน้า 267-269.

³ เฟรเดอริก อาร์เธอร์นีด, op.cit., pp. 106 และ 108.

ได้บรรยายถึงสภาพการทำงานของพลเมืองจันทบุรีในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า "ณ ที่นั้นเราพบทั้งชายและหญิง และเด็กทำงานกันอย่างขมกั้กเข้มน เก็บและเลือกจัดกระวานใส่ที่ คนอื่น ๆ ก็ข้งง่าข้าง การบูร บางคนก็ขนของเตรียมพร้อมที่จะส่งลงเรือ"¹

สินค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่จะส่งไปยังเมืองหลวง โดยจะมีเรือรบ เรือสำเภา ตลอดจนเรือสินค้าของรัฐบาล ซึ่งจะจอดอยู่นอกเกาะเล็ก ๆ ของแหลมสิงห์ ตรงปากแม่น้ำจันทบุรีมารับไป การขนสินค้าจะใช้เรือเล็ก สินค้าที่บรรทุกส่วนใหญ่เป็นพวกงาช้าง การบูร เครื่องเทศ และอื่น ๆ ซึ่งมีมูลค่ามาก จันทบุรีจึงเป็นเมืองที่สำคัญต่อรัฐบาลในทางเศรษฐกิจเมืองหนึ่ง

นอกจากสินค้าดังกล่าวแล้ว ยังมีพริกไทย ข้าว เรว กระวาน กระสอบ รัง ไมต่าง ๆ หวาย ถั่ว ยาสูบ ราม เยื่อเคย กุ้งแห้ง และอื่น ๆ²

กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี

สาเหตุที่ยึดครอง สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เกี่ยวกับการอ้างสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสอ้างว่าดินแดนดังกล่าวเคยเป็นของญวนมาก่อน และกล่าวหาว่าไทยบุกรุกดินแดนญวน³

¹ เฟรเดอริก อาร์เชอร์โนด, op. cito, pp. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 บ.1 ส่วนพระองค์เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ.

³ กรมโฆษณาการ, ประเทศไทย เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส (พระนคร : โรงพิมพ์พานิช, 2483), หน้า 17.

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2435 นายปาวีได้เข้ามารับตำแหน่ง ราชทูต
ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ และได้ทำการเจรจาปัญหาการปักปันเขตแดนกับ
กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรภการ เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง ทางฝ่ายไทยเสนอข้อ
ตกลงชั่วคราว (Modus Viendi)¹ ต่อปาวี 2 ครั้ง โดยให้ตั้ง 2 ฝ่ายตั้ง
เขตเป็นกลาง ซึ่งกว้าง 50 ก.ม. ยาว 650 ก.ม. ตั้งแต่ใต้เมืองคำม่วน
ลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใด ในบริเวณแลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ ทั้งสองฝ่ายจะ
ต้องถอนคนและทหารออกจากบริเวณดังกล่าวให้หมด จนกว่าการปักปันเขตแดน
จะเรียบร้อย แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ไม่ว่าจะขอเสนอใด ๆ ของไทย ฝรั่งเศสไม่
ยอมรับทั้งสิ้น กลับยืนยันที่จะให้ไทยถอนทหารออกจากที่มั่นริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง²

การเจรจาทางการทูตเพื่อแก้ไขปัญหาเขตแดน และปัญหาปลัดขอย
ต่าง ๆ ไม่สามารถจะตกลงกันได้ กลับทำให้ความสัมพันธ์ของทั้ง 2 ประเทศ
ตึงเครียดมากขึ้น ฝรั่งเศสหันไปใช้นโยบายเรือปืน และกำลังเป็นเครื่องมือใน
การบีบบังคับไทยให้ยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส

ท่าทีคุกคามของฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลไทยเร่งจัดการป้องกันกรุงเทพฯ
และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระวิตกกังวลมาก ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชลยุทธโยธิน (Richelieu)
ซึ่งเป็นชาวเคนมาร์ก และเป็นรองผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นผู้อำนวยการป้องกัน
รักษาพระราชอาณาเขตหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

¹ ฟื้นฟูศรี คึก, การทางประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย
(พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 55.

² สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเดิม, หน้า 26-28.

พระยาชลยุทธโยธินทร์ ได้กราบทูลแผนการป้องกันหัวเมืองชายทะเล
ตะวันออก ดังนี้¹

1. ที่เกาะกง ได้จัดทหารเรือจากกรุงเทพฯ 14 คน จากตราด
24 คน และทหารจากเมืองแกลง 12 คน รวมเป็น 50 คน และยังมีปืน
เฮนรี มาตินี (Henry Martini Rifles) ไว้ให้อีก 100 กระบอกพร้อม
กระสุน

2. ที่แหลมงอม ได้จัดกำลังไว้อย่างน้อยที่สุด 200 คน เพื่อที่จะ
ส่งไปที่เกาะกงทันทีที่ต้องการ และมีปืนเฮนรี มาตินี ไว้ให้ 288 กระบอก
พร้อมกระสุนด้วย

3. ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ เกณฑ์ประชาชนทั้งหมดจากจันทบุรี, เมือง
แกลง และขลุง ที่มีอายุระหว่าง 23-41 ปี มารวมกัน เหลือเอาไว้ตามเมือง
ดังกล่าวแต่เพียงพอที่จะดูแลและรักษาการณ์เท่านั้น ที่แหลมนี้จะมีทหารประมาณ
600 คน มีการฝึกซ้อมทั้งเช้าและบ่าย ส่วนตอนกลางวันก็จะสร้างป้อมเตรียม
ไว้ด้วย

ที่แหลมสิงห์และจันทบุรีได้มีปืนไว้ถึง 1,000 กระบอก ที่แกลง
100 กระบอก และที่ระยอง 100 กระบอก

จะเห็นได้ว่าที่เมืองจันทบุรีได้มีการเตรียมการป้องกันอย่างแข็งแรง
กว่าที่อื่น ๆ ที่ปากน้ำก็ได้เตรียมการตักแต่งป้อมไว้พร้อม แสดงให้เห็นว่า
จันทบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสประกาศปิดอ่าวไทย จึง
ได้ปิดอ่าวจันทบุรีด้วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ. 17/2 หนังสือพระยา-
ชลยุทธโยธิน กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรปการ ลงวันที่ 26 เมษายน 2436.

การเตรียมการป้องกันของฝ่ายไทย แสดงให้เห็นถึงความไม่พร้อมหลายอย่างในสมัยนั้น ยังไม่มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร การจัดระเบียบทางทหาร ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ยังล้าสมัย ทหารที่เกณฑ์มาจากชาวพื้นเมืองขาดความชำนาญในการรบ ไทยจึงเสียเปรียบฝ่ายฝรั่งเศสอยู่หลายประการ การเตรียมพร้อมของไทยจึงเป็นการเตรียมพร้อมอย่างไม่มี ความหวังที่จะชนะ¹

ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่มีความตึงเครียดอยู่นั้น อังกฤษซึ่งติดตามเหตุการณ์อย่างใกล้ชิด เพราะเป็นประเทศตะวันตกประเทศเดียวที่มีผลประโยชน์ในดินแดนต่าง ๆ มากที่สุด ได้ส่งเรือรบ 3 ลำทยอยเข้ามายังสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา คือเรือ เอ็ม.เอ็ม.เอส. สวิฟท์ (M.M.S. Swift) และเรือรบ เอช.เอ็ม.เอส. พัลลัส (H.M.S. Pallas) โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนในบังคับอังกฤษ² ฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อได้ทราบว่าอังกฤษได้ส่งเรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงเทพฯ จึงได้กระทำบ้างโดยแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะส่งเรือแองกอสตองค์ (Inconstant) และเรือโคแมต (Com'ete) เข้ามากรุงเทพฯ โดยกำหนดจะถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 (ค.ศ. 1893) ขอให้ทางการไทยจัดเรือนำร่องไปรับด้วย³ แต่ปรากฏว่าฝรั่งเศสแจ้งให้ทราบว่าเรือทั้ง 2 ลำจะเลื่อนกำหนดมาถึงเป็นวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นวันเกิดวิกฤตการณ์

¹หลวงสาครรชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 33.

²อัช มุลยานนท์, สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112, หน้า 124-126.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.18.1/8 นายปาวีกราบทุกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ทางรัฐบาลไทยได้คัดค้านมิให้เรือฝรั่งเศสข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เพราะเป็นการละเมิดสนธิสัญญาฉบับ พ.ศ. 2399 (1856) แทนายปาวีและพลเรือตรีฮูมานน์ (Admiral Humann) ผู้บังคับการเรือฝรั่งเศสไม่ฟังเสียง กลับคัดสินใจนำเรือเข้ามาในปากน้ำ การกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นการละเมิดอำนาจอธิปไตยของไทย¹ ดังนั้นเมื่อเรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามา ก็เกิดการยิงต่อสู้กันกับกำลังป้องกันฝ่ายไทย เนื่องจากพระบรมราชโองการที่สั่งไว้ตั้งแต่วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ว่า

ถ้าเรือรบฝรั่งเศส ไม่ได้รับอนุญาตให้ข้ามสันดอนเข้ามาในลำน้ำ และขึ้นแล่นเข้ามาโดยประการใด ๆ ก็คือ ไทกรมทหารเรือห้ามปรามตามธรรมเนียมที่นัดหมายกันควยยิงปืนไม่มีกระสุนนัดหนึ่ง แลวถ้าไม่ฟังก็ให้ยิงศัตรูหน้าเรือควยกระสุนนัดหนึ่ง ถายังขึ้นไม่ฟังห้าม ก็ให้ห้ามยิงหมายใหญ่ใด จะใช้ยิงปืนก่อน ถูาไซคุอร์บีโคยิงระเบิดอย่างไร ก็ให้ใช้ไปตามที่ชอุบใจไซโค เพื่อจะห้ามใหญ่จริง ให้ทำตามคำสั่งความเหตุที่จะเป็นเช่นทุกประการ²

การสู้รบกันมีผลให้ทั้ง 2 ฝ่ายได้รับความเสียหาย เรือฝรั่งเศส 2 ลำ คือแองกอสตองต์ และเรือโคเมตต์ สามารถฝ่ากระสุนปืนเข้ามาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสได้

¹ เพ็ญศรี คุ้ม, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย..., หน้า 59.

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เรื่องเดิม, หน้า 218 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.18/7 หนังสือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง พระองค์เจ้าจรรยาวิสุวงศ์ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสถึงเครียดเพิ่มขึ้นเมื่อนายปาวีรียีน คำขาดทนายกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2436 และให้ตอบภายใน 48 ชั่วโมง หากไทยไม่ยอมปฏิบัติตามคำขาดดังกล่าว ราชทูตฝรั่งเศสจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ และจะปิดอ่าวไทยรวมทั้งน่านน้ำไทยทันที

สาระสำคัญของคำขาดมีดังนี้¹

1. ไทยต้องยอมรับว่าเขมรและญวนมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายด้วย
2. ให้ไทยรื้อถอนค่าน้ำทั้งหลายบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้เสร็จภายใน 1 เดือน
3. ไทยต้องจัดการปัญหาทุ่งเชียงคำ เมืองคำม่วน และความเสียหายที่เรื้อรบบฝรั่งเศส และชาวฝรั่งเศสได้รับจากการปะทะกันให้เรียบร้อย
4. ให้ไทยลงโทษผู้กระทำความผิด และให้เงินเป็นค่าทำขวัญแก่ญาติพี่น้องของผู้ตายและบาดเจ็บทั้งหลายนั้น
5. ไทยต้องชดใช้เงินค่าปรับใหม่ 2 ล้านฟรังก์ ให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่ได้รับความเสียหาย
6. เพื่อเป็นหลักประกันในการเรียกร้องข้อ 4 และข้อ 5 ไทยต้องนำเงิน 3 ล้านฟรังก์ไว้เป็นประกัน ถ้าไม่มีก็จำนำเงินภาษีอากรในหัวเมืองพระตะบองและเสียมราฐแทน

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ่าง, หน้า 231-232 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ. 18.2/1 สำเนาแปล นายปาวีกราทนายกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

จากคำขาดดังกล่าว ฝ่ายไทยยอมรับทุกข้อยกเว้นข้อ 1 ทั้งนี้เพราะ
 ไทยถือว่าดินแดนที่ฝรั่งเศสเรียกร้องนี้เป็นดินแดนในราชอาณาจักรไทยมานานแล้ว
 ปรากฏว่าคำตอมของไทยไม่เป็นที่พอใจของฝรั่งเศส ปารีจึงถอนคณะทูตออกจาก
 ประเทศไทย แล้วก็เดินทางออกจากกรุงเทพฯ พร้อมกับเรือรบฝรั่งเศส ตรงไป
 ยังเกาะสี่ซัง แล้วเรือรบฝรั่งเศสก็ลงมือปิดล้อมอ่าวไทย เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม
 2436 นาวาเอกเรอกูลูซ (Recouloues) ผู้บังคับการเรือฟอแฟต์ประกาศ
 ห้ามเรือทุกชนิดผ่านไปมาในเส้นซีกจากแหลมเจ้าลายถึงแหลมกระบ้งโดยใช้เวลา
 3 วัน เพื่อให้เรือต่าง ๆ ถอนออกไปจากบริเวณดังกล่าว อีก 3 วันต่อมา
 นายพลเรือตรีสุมานัน ผู้บังคับบัญชาการกองเรือภาคตะวันออกเฉียงใต้ประกาศปิด
 อ่าวไทยเป็นครั้งที่ 2 โดยขยายเขตเพิ่มอีกแห่งหนึ่งระหว่างเกาะเสม็ดถึงแหลม
 สิงห์ โดยใช้เวลา 3 วันเพื่อให้เรือต่าง ๆ ถอยออกไปจากบริเวณนี้เช่นกัน
 การกระทำของฝรั่งเศสสร้างความหัวนวิตกแก่รัฐบาลไทย ระหว่างนั้นรัฐบาล
 ไทยได้ติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษเพื่อขอคำแนะนำเกี่ยวกับปัญหานี้ ต่อมาพระยา-
 มหาโยชาราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน ได้โทรเลขแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า
 ลอร์ดโรสเบอรีให้คำแนะนำว่า ไทยควรยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสเพื่อความ
 ปลอดภัยของไทยเอง และไม่ควรถ้าสิ่งใดที่เป็นการยั่วยุมหาชนในฝรั่งเศส
 ให้โกรธแค้นยิ่งขึ้น¹ ด้วยเหตุนี้ไทยจึงตกลงใจยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสเมื่อ
 วันที่ 29 กรกฎาคม 2436 ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสตั้งข้อเรียกร้องเพิ่มมากยิ่งขึ้น
 โดยอ้างถึงความล่าช้าในการตัดสินใจของรัฐบาลไทย นายเคอเวลด์ได้ยื่นบันทึก
 ปารีส (Paris Note) ลงวันที่ 30 กรกฎาคม 2436 ให้แก่ราชทูตไทย มี
 ข้อความว่า ห้ามไทยส่งทหารเข้าไปประจำในเสียมราฐ พระตะบอง นอกจากนี้

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ่าง, หน้า 244 อ้างจาก กต.
 แห่งที่ 2.1 โทรเลขที่ 26 พระยามหาโยธา กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ
 ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

ฝรั่งเศสจะยึดปากน้ำและเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าไทยจะถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้หมด และให้ไทยตั้งเขตปลอดทหารภายใน 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง พร้อมทั้งนี้ฝรั่งเศสยังขอสิทธิที่จะจัดตั้งสถานกงสุลที่น่านและโคราชด้วย¹

การตั้งข้อเรียกร้องเพิ่มเติมนี้ ฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นการลงโทษที่รัฐบาลไทยตอบรับคำขาดล่าช้า และเพื่อเป็นการค้าประกันด้วยว่าไทยจะปฏิบัติตามคำขาดทุกประการ ในที่สุดรัฐบาลไทยจำต้องยอมรับข้อเรียกร้องเพิ่มเติมทุกประการ เมื่อวันที่ 5 สิงหาคม 2436 ฝรั่งเศสจึงยอมยกเลิกการล้อมปิดอ่าวไทย²

สนธิสัญญาและอนุสัญญา ไทย-ฝรั่งเศส

วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ก่อนที่จะมีการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาและอนุสัญญาเพื่อยุติกรณีพิพาท ร.ศ. 112 นั้น ฝรั่งเศสขอให้ไทยถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกลับมาฝั่งขวา ซึ่งไทยยืนยันว่าได้ทำการถอนทหารเรียบร้อยแล้ว ทั้งแต่ไทยยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสแล้ว³ รวมทั้งได้จ่ายเงินประกันให้ฝรั่งเศสเมื่อ 22 สิงหาคม คิด

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เที่ยงอ้าง, หน้า 246 อ้างจากใน กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.18.1/1 Paris Note.

² เพ็ญศรี คุ้ม, เรื่องเดิม, หน้า 61.

³ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เรื่องเดิม, หน้า 263 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงนายเดอรัมเมียร์ เคอ วิแลร์ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 112.

เป็นเงินไทย 1,605,235 บาท 02 อัฐ¹ หลังจากนั้นก็มี การเจรจาระหว่าง นายเลอเมียร์ เดอ วิลเลร์ (Le Myre de Vilers) ผู้แทนฝรั่งเศส กับ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ผู้แทนฝ่ายไทย แต่การเจรจายืดเยื้อ เนื่องจาก ร่างสัญญาที่ฝรั่งเศสส่งมานั้นไทยเสียเปรียบหลายประการ โดยเฉพาะเรื่องการ ยึดปากน้ำและเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน ในที่สุดรัฐบาลไทยก็ยอมตกลงเสีย- เปรียบ โดยเฉพาะเรื่องเมืองจันทบุรี กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการทรงเห็น ว่า "เรื่องจันทบุรีนั้น ถ้ามันจะอยู่แลมีสัญญาถ้าไม่มี มันก็คั่นอยู่ได้ด้วยอำนาจแล หาทะตุต่าง ๆ ถ้าไม่ตกลงให้แล้วไปกับแต่จะติดอยู่อย่างนี้ ถ้าตกลงกันโดยดี เป็นที่พอใจจะเป็นช่องออกไควบ้าง"² ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงคัดลिनพระทัยลงนาม ในสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

สาระสำคัญในหนังสือสัญญามีทั้งหมด 10 ข้อ ดังนี้³

1. รัฐบาลไทยยอมสละกรรมสิทธิ์ที่มีอยู่เหนือดินแดนฝั่งตะวันออก ของแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 263-264 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 ที่ 25 ณ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กราบหมูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 112.

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 303 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.18.2/5 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ กราบ- บังคมหมูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 112.

³ จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 384-387 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส แด่วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112.

2. รัฐบาลจะไม่มีเรือรบหรือเรือเดินในทะเลสาบ ในแม่น้ำโขง และในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในเขตที่ระบุไว้ในข้อต่อไปนี้
3. รัฐบาลไทยจะไม่ก่อสร้าง คาน ค่าย คู หรือที่พักของทหารใน แขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในระยะเขต 25 กิโลเมตรบนฝั่งขวาของ แม่น้ำโขง
4. ภายในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 ห้ามมีพลประจำหรือพลเกณฑ์ตั้งอยู่ ประจำ ให้มีได้เฉพาะเท่าที่จำเป็นเท่านั้น
5. รัฐบาลไทยจะปรึกษากับรัฐบาลฝรั่งเศสในการจัดวิธีการค้าชาย และการตั้งค่านโรงภาษีในดินแดนที่กล่าวไว้ในข้อ 3 และการแก้ไขสัญญาที่ทำไว้ ในปี 1856 ภายใน 6 เดือน และรัฐบาลไทยจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าและออก ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ 3 จนกว่าจะไต่ตกลงกัน
6. เพื่อเป็นการสนับสนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขง อาจจะมี ความจำเป็นในการสร้างท่าเรือจอด และทำที่เก็บฟืนและถ่านบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง รัฐบาลไทยต้องยอมรับว่าจะให้ความช่วยเหลือเพื่อความสะดวกเท่าที่จำเป็นเมื่อ รัฐบาลฝรั่งเศสร้องขอ
7. ชาวฝรั่งเศสและคนในบังคับฝรั่งเศส ไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ภายในเขตที่กำหนดไว้ในข้อ 3 เมื่อมีหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ในเขตนั้น ฝ่ายราษฎรในเขตนั้นก็ได้รับผลตอบแทนอย่างเดียวกัน
8. รัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลไว้ ณ ที่ใดก็ได้ซึ่งเห็นว่าจะ เป็นประโยชน์แก่คนในบังคับฝรั่งเศส เช่นที่เมืองนครราชสีมา และเมืองน่าน เป็นต้น
9. ถ้ามีปัญหาในเรื่องการตีความหมายในหนังสือสัญญา จะใช้ภาษา ฝรั่งเศสเป็นหลัก
10. สัญญานี้จะได้รับการตรวจแก้ไขแก้ไขได้ภายในเวลา 4 เดือน นับแต่ วันลงนาม

อนุสัญญามีด้วยกัน 6 ข้อ คือ¹

1. กองทหารไทยที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จะต้องถอนออกอย่างช้าภายใน 1 เดือน นับแต่วันที่ 5 กันยายน

2. ต้องรื้อถอนบรรดาป้อม ค่าย คู ที่อยู่ในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 ของสัญญาข้างต้นทั้งหมด

3. เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจะต้องชำระคดีผู้ก่อเหตุการณร้ายที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำมวน โดยจะมีผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสช่วยในการตัดสิน รัฐบาลฝรั่งเศสคงสงวนไว้ซึ่งอำนาจในการที่จะเห็นชอบว่าคำตัดสินนั้นเหมาะสมหรือไม่ ถ้ายังเห็นไม่เหมาะสมควร ก็จะทำให้จัดตั้งศาลผสม โดยมีรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นผู้เลือกตุลาการเอง

4. รัฐบาลไทยจะต้องมอบคนในบังคับฝรั่งเศส ที่มีภูมิลำเนาอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งต้องถูกจับกุมไม่ว่ากรณีใด ๆ ให้แก่ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ หรือเจ้าหน้าที่ที่ประจำพรมแดน และรัฐบาลไทยจะไม่ขัดขวางโดยทางหนึ่งทางใดในการที่ผู้อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแต่กาลก่อน กลับคืนยังภูมิลำเนาเดิม

5. ให้รัฐบาลไทยนำบางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำ และพรรคพวกรวมทั้งอาวุธและของซึ่งฝ่ายไทยยึดไว้นั้น ส่งมอบให้กับสถานทูตฝรั่งเศส

6. รัฐบาลฝรั่งเศสจะคงยึดจับบุรีไว้นานกว่ารัฐบาลไทยจะได้ปฏิบัติตามนัยแห่งอนุสัญญานี้โดยตลอด เช่นว่าเลิกถอนทหารออกหมดสิ้นแล้ว และมีความสงบเรียบร้อยขึ้นทั้งในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3 แห่งสัญญาดังกล่าวข้างต้น

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เพ็ญอ้าง, หน้า 387-389 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 ลำเนาบันทึกวจา ลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112.

29.
ผลสะท้อนของสัญญาที่สำคัญคือ ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็น
ประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามอนุสัญญาโดยครบถ้วน การยึดจันทบุรีเป็นเสมือน
หนามเสียดแทงจิตใจคนไทย เนื่องจากจันทบุรีเป็นเมืองท่าที่สำคัญ ซึ่งควบคุม
อ่าวไทยด้านตะวันออก และทางเข้าไปยังจังหวัดที่อุดมสมบูรณ์สามจังหวัดของไทย
นั่นคือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ

กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี

ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีตามอนุสัญญาข้อ 6 ซึ่งได้ลงนามกันเมื่อวันที่
3 ตุลาคม 1893 มีใจความว่า

คอเวือนแมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะได้ทำ
การสำรวจตามขอความในหนังสือสัญญานี้ แลเป็นต้นว่าจนถึงเวลาที่เลิก
ก่อนจากที่เสร็จ แลเป็นการสงบเรียบร้อยทั้งฝ่ายชาย ฝากตะวันออกแล
ฝั่งขวาฝากตะวันตกเพียงจังหวัดที่โคกลาวไว้ในหนังสือสัญญาฉบับใหม่ที่ทำ
ไว้วันนี้ ข้อ 3 นั้น¹

การยึดจันทบุรีเป็นหลักประกันก็เพื่อให้ไทยปฏิบัติตามขอความในสัญญา
ที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก สดะกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
และเกาะทั้งหลายในแม่น้ำโขง อีกประการหนึ่งไทยจะต้องไม่สร้างคาน ค่าย
คู หรือที่พักของทหารในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในเขต 25 กิโลเมตร
บนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง

เมื่อประชาชนพลเมืองของจันทบุรีได้ทราบว่ากองทหารฝรั่งเศสจะ
เข้ายึดครองจันทบุรี ต่างก็มีความตื่นเต้น และเมื่อทางเมืองจันทบุรีได้รับคำสั่ง
จากกระทรวงต่างประเทศว่า รัฐบาลไทยยินยอมให้ฝรั่งเศสเข้ายึดจันทบุรีได้
กองทหารฝรั่งเศสก็ได้เข้ามาตั้งในจันทบุรี ความตื่นเต้นของพลเมืองจึงสงบลง²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.18.2/5 สัญญาน้อย 29 กันยายน 112

² หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 39.

กองทหารฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองจันทบุรีภายหลังจากที่เลิกปิดล้อม
 อ่าวและก่อนที่จะมีการเจรจาทางการทูตระหว่างฝ่ายฝรั่งเศสกับเสนาบดีว่าการ
 ต่างประเทศของไทย และตามหลักฐานของนายปาวี กล่าวไว้ว่า เรือดูแลของ
 ฝรั่งเศสได้เข้ายึดจันทบุรีตั้งแต่วันที่ 9 สิงหาคม 1893¹ ก่อนที่กองทหารฝรั่งเศส
 จะเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรี ทหารเรือไทยที่เตรียมพร้อมอยู่ที่ค่ายจันทบุรีและที่
 ปากน้ำแหลมสิงห์ก็ได้รับคำสั่งให้เคลื่อนย้ายทหารออกจากจันทบุรีและปากน้ำ
 แหลมสิงห์ ไปอยู่ที่อำเภอขลุง พร้อมด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ส่วนที่ใช้ไม่ได้ก็
 ทิ้งเอาไว้ ซึ่งฝรั่งเศสเอาไปใช้ทำอะไรไม่ได้แล้วเนื่องจากความล่าช้า²
 หลังจากย้ายออกไปเรียบร้อยแล้วกองทหารฝรั่งเศสก็เข้ายึดจันทบุรีทันที

กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาประจำอยู่ในจันทบุรีแบ่งกำลังออกเป็น
 2 กอง คือ ประจำที่ค่ายเมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีกำลังทหาร 1 กองพันและจัด
 ตั้งไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ (บริเวณตึกแดงเดี๋ยวนี้) ประมาณ 1 กองร้อย กอง
 ทหารนี้ประกอบด้วยทหารฝรั่งเศสและญวน แต่มีจำนวนทหารของญวนมากกว่า
 ทหารฝรั่งเศส ทหารญวนมีอยู่ประมาณ 600 คน ทหารฝรั่งเศสทั้งนายทหารและ
 พลทหารมีอยู่ประมาณ 60-70 คน³ ทหารมีทุกเหล่าคือทหารราบ ทหารช่าง
 ทหารปืนใหญ่ ทหารม้า เหล่าทหารม้านั้นใช้มาบ้าง บางครั้งก็ใช้เพื่อแทน⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.19/4 หนังสือพระยา-
 สุรียานุวัตร กราบพูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 16 ตุลาคม 121 (1902).

² หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 40.

³ สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเดิม, หน้า 53.

⁴ หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 56-57.

กองบัญชาการและที่พักของกองทหารฝรั่งเศส

ในระยะเริ่มแรกที่เข้ามาพวกทหารฝรั่งเศสยังไม่มีกองบัญชาการของตนเอง จึงต้องอาศัยพักอยู่ตามโรงเรือนของฝ่ายไทยไปพลางก่อน ต่อมาก็ได้ลงมือก่อสร้างบ้านเรือนและที่พักของทหารภายในค่ายทหาร และได้ทำการก่อสร้างตึกเป็นที่ทำการและที่พักอาศัยอย่างถาวรหลายหลัง ดังนี้¹

1. ตึกรูปสี่เหลี่ยมชั้นเดียว หลังคาตัด ใช้เป็นที่ตั้งบัญชาการและเป็นที่พักของผู้บังคับบัญชาทหาร เรียกว่า ตึกกอมมันด์ังส์
 2. ตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ ใช้เป็นที่เก็บอาวุธยุทโธปกรณ์
 3. ตึกชั้นเดียวขนาดเล็ก ใช้เป็นที่อยู่ของพนักงานคลัง (กอมมินเซ)
 4. ตึกชั้นเดียวขนาดยาว ใช้เป็นโรงพยาบาลทหาร
 5. ตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ ใช้เป็นที่พักของนายทหาร (ชั้นออฟฟิศเซอร์)
- รวม 2 หลัง
6. ตึกขนาดใหญ่ อยู่หน้าประตูค่ายทหาร ใช้เป็นที่อยู่ของกองทหารรักษาการณ์ และค่านหลังใช้เป็นที่คุมขังนักโทษทหาร

สำหรับพลทหารฝรั่งเศสนั้นให้พักตามโรงเรือนของฝ่ายไทยที่มีอยู่ภายในค่ายทหารอีกหลังหนึ่ง ส่วนทหารญวนนั้นได้แยกไปพักต่างหากอีกแห่งหนึ่งคือที่หน้าค่ายทหารในบริเวณศาลและศาลากลางจังหวัดในปัจจุบันนี้ ก่อสร้างเป็นโรงทหารทำด้วยเครื่องไม้ไผ่ ฝาขัด เอาคินมาผสมกับฟางข้าวยา และใช้คินสอดพองทำประกอบอีกชั้นหนึ่ง สร้างไว้ประมาณ 7-8 หลัง และที่ปากน้ำแหลมสิงห์ได้สร้างตึกแดงสำหรับเป็นที่พักของผู้บังคับกองทหารที่ประจำอยู่ที่ปากน้ำ และได้สร้างคุกทหารอีกหลังหนึ่ง ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีซากอยู่ ส่วนตึกแดงทางราชการยังคงรักษาเอาไว้

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม, หน้า 195.

เป็นที่พักผ่อนตากอากาศสำหรับเจ้านาย ข้าราชการ และชาวต่างประเทศจน
ทุกวันนี้

นอกจากนี้กองทหารฝรั่งเศสยังได้จัดการคมนาคม สร้างถนนระหว่าง
กองทหารภายในค่ายกับกองทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ นั่นคือถนนสายจากหน้าค่าย
ทหารตลอดจนถึงหน้าหน้าวัดโบสถ์ ถือว่าเป็นผลประโยชน์ที่ได้รับจากการที่กอง-
ทหารฝรั่งเศสเข้ามายึดครองจันทบุรี

สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่กองทหารฝรั่งเศสได้ทำไว้ดังกล่าว แสดงให้เห็น
ว่าฝรั่งเศสมิได้มุ่งที่จะยึดครองจันทบุรีแต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แต่มีความตั้งใจที่
จะตั้งกองทหารอยู่ที่จันทบุรีให้นานที่สุด และถ้าเป็นไปได้ก็คงจะยึดเอาจันทบุรีไว้
ในความอารักขาของฝรั่งเศสตลอดไปเหมือนญวนและเขมร

การบังคับบัญชาของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสไม่ได้ยึดครองจันทบุรีทั้งเมือง แต่ยึดครองเฉพาะ
ส่วนที่ตั้งของกองทหาร คือที่ค่ายทหารที่เมืองจันทบุรี และค่ายทหารที่ปากน้ำ-
แหลมสิงห์ รวมถึงบุคคลที่อยู่ในความคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศสเท่านั้น ส่วน
ราษฎรไทยที่อยู่ภายในเขตทหารทางราชการให้ย้ายออก

กองทหารที่ประจำอยู่ที่จันทบุรี ฝ่ายฝรั่งเศสเรียกว่า "กองทหารยึด
ครองจันทบุรี" (Les troupes d'occupation de Chantaboon)¹

ผู้บังคับกองพันมียศพันตรี (กอมมันดังส์) กิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทหารฝรั่งเศส
ที่ตั้งอยู่ในจันทบุรีอยู่ในบังคับบัญชาของกอมมันดังส์ที่จันทบุรี สำหรับกองทหารที่

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และแซน วัจจุสานนท์, กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
2510), หน้า 181.

ปากน้ำแหลมสิงห์ ก็มีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชา แต่ก็ขึ้นอยู่กับผู้บังคับการ
ที่จันทบุรี การปฏิบัติการทางทหารใด ๆ ในจันทบุรีกอมันตั้งสัจจะต้องได้รับคำสั่ง
จากผู้บัญชาการทหารที่ไซ่ง่อน สำหรับในกรณีที่เกิดปัญหาหรือคดีที่เกี่ยวกับคน
ในบังคับหรือป้องกันของฝรั่งเศสผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสต้องพுகจาและฟังคำสั่ง
จากราชทูต และกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ¹

ส่วนพวกทหารฉวนซึ่งจะมียศอย่างสูงแต่จ่านายสิบ ก็จะอยู่ใต้อำนาจ
บัญชาของนายทหารฝรั่งเศสชั้นนายร้อยอีกชั้นหนึ่ง

ในช่วงระยะเวลา 10 ปีเศษที่กองทหารฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี มี
การโยกย้ายสับเปลี่ยนนายทหาร ตลอดจนทหารอยู่ตลอดเวลาโดยเฉพาะกอมันตั้งสัจ
จะมาประจำไม่เกิน 1 ปีก็จะย้ายกลับ จะเห็นได้จากระยะเวลาที่ประจำอยู่ใน
จันทบุรีของกอมันตั้งสัจต่อไปนี้

รายนามผู้บังคับกองพัน	รับหน้าที่เมื่อ
พันตรี ชินเย	ตุลาคม 2436
พันตรี เยแดงส์	ตุลาคม 2436
พันตรี อาร์ลาบอส	ตุลาคม 2439
พันตรี กุนท์	ตุลาคม 2439
ร้อยเอก โบนากุซีร์ (รักษาการแทน)	พฤษภาคม 2441
พันตรีคิฏูเอต์	กรกฎาคม 2441
พันตรีโรแมร์	พฤษภาคม 2442
พันตรีบุลีเย	พฤษภาคม 2445
พันตรี บรูเซ็ค	มิถุนายน 2445

¹ หลวงสาครرخเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 133-134.

พันตรี เวเนล

สิงหาคม 2445

พันตรี โฟเคต์

สิงหาคม 2447

การระวังป้องกันภัยของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีจะมีการจัดวางกำลังดูแลเพื่อความปลอดภัยอยู่ตลอดเวลา

ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้ตั้งด่านตรวจเรือที่ตึกแดง โดยทำสะพานยื่นจากหัวแหลมตึกแดงออกไปที่ปากอ่าวจันทบุรี สำหรับตรวจตราบรรดาเรือเมล็ดก่อนที่จะผ่านเข้าออกที่ปากน้ำจันทบุรี เมื่อใกล้จะถึงหัวแหลมตึกแดงแล้วถ้าเป็นเรือกลไฟต้องเปิดตราสัญญาณให้กองทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำได้ยิน และต้องรองจนกว่าจะตรวจตราเรียบร้อยแล้ว ก็ปล้นเรือต้องยื่นบัญชีจำนวนสินค้าและจำนวนคนโดยสารไปมาให้ทราบทุกครั้ง เมื่อตรวจเรียบร้อยแล้วจึงจะออกไปได้ ทำหน้าที่คล้ายนายด่านศุลกากรเป็นเจ้าท่า ส่วนเรืออื่น ๆ เช่นเรือใบ ซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออกไปมาค้าขายก็ต้องแวะที่หน้าด่านตึกแดงให้กองทหารฝรั่งเศสตรวจดูสิ่งของหรือสินค้านั้น เช่นเดียวกัน สาเหตุที่กองทหารฝรั่งเศสต้องทำดังกล่าวเนื่องจากความไม่ไว้วางใจกลัวว่าจะมีการบรรทุกสิ่งของต้องห้ามเช่นพวกอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ เข้ามาในเมืองจันทบุรี¹

นอกจากที่ปากน้ำแหลมสิงห์แล้ว ในบริเวณค่ายกองทหารฝรั่งเศสก็จะมีการระวังป้องกันภัยอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน จะมีทหารยามฝรั่งเศสรักษาการณ์อยู่รายรอบ มีปืนใหญ่สนามกระบอกหนึ่งตั้งหันไปทางจวนเจ้าเมือง อีกกระบอกหนึ่งจะตั้งตรงไปยังหมู่บ้านในตลาด ค่ายที่ปากน้ำแหลมสิงห์ก็จัดตั้ง

¹ หลวงสาครศษเขตต์, เพ็ญอ้าง, หน้า 135-137.

ในลักษณะเช่นเดียวกัน¹

ส่วนพวกทหารที่อยู่ในค่ายเมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์ก็จะทำการฝึกซ้อมเป็นประจำ ในฤดูแล้งจะทำการฝึกหัดยิงเป้า โดยจะมีการตั้งเป้าบริเวณทุ่งนาเซยแห่งหนึ่ง และที่เกาะจุฬาฯ หน้าปากน้ำแหลมสิงห์แห่งหนึ่ง บางครั้งก็จะมีการซ้อมรบ โดยจะเดินทางไกลไปฝึกซ้อมที่สนามเนินเขาพลอยแหวนอีกแห่งหนึ่ง

ในการซ้อมรบแต่ละครั้งจะประกาศให้ราษฎรทราบล่วงหน้าเสมอ อย่างในกรณีที่กองทหารฝรั่งเศสจะซ้อมหัดยิงปืนใหญ่ โดยมีศูนย์อยู่ที่เกาะจุฬาฯ กองมณฑลก็จะมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองจันทบุรีว่า

จะจัดการซ้อมหัดยิงปืนใหญ่ที่ปากน้ำจันทบุรี ในวันอังคารที่ 15 และพุธที่ 20 เดือนนี้ แลเวลาบ่าย 2 โมงจนถึงบ่าย 4 โมง ศูนย์อยู่ที่เกาะจุฬาฯ และเมื่อก่อนเวลาที่จะลงมือยิงจะโคซั๊กธงแดงบนเสาธงแหลมสิงห์เป็นสำคัญ ขอให้พระยาวิชาชิปประกาศให้ราษฎรทราบทั่วกัน การราษฎรที่มีเรือจะผ่านไปมาในทางนั้น เมื่อใดเห็นธงแดงบนเสาธงแหลมสิงห์แล้วให้หยุดพักเสียก่อนอย่าเพื่อผ่านไป²

ส่วนฝ่ายฝรั่งเศสจะจัดให้มีเรือกรรเชียงเที่ยวลาดตระเวนตามชายทะเลนั้นด้วย³

ในระยะแรก ๆ ที่กองทหารฝรั่งเศสเข้ามายึดจันทบุรี จะมีเรือรบฝรั่งเศสผดัดเปลี่ยนกันมารักษาการณ์อยู่ที่ปากน้ำจันทบุรีเสมอ เมื่อเหตุการณ์

¹หลวงสาครดชเชตต์, เพ็ญอ้าง, หน้า 125.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.2.2/18 เรื่องฝรั่งเศสเมืองจันทบุรีจะซ้อมทหาร (21 ธันวาคม - 31 มกราคม 122).

³เรื่องเดิม.

เข้ารูปเป็นปกติแล้ว นับแต่ปลายเดือนมกราคม 1895 เป็นต้นมาก็ไม่มีเรือรบ
ฝรั่งเศสมาจอดประจำอยู่ที่ปากน้ำจันทบุรีอีกต่อไป นอกจากนี้ยังมีนายทหารชั้น
พันเอกหรือนายพลเดินทางจากไซ่ง่อนมาตรวจกองทหารนี้ตามระยะเวลา ครั้ง
สุดท้ายเมื่อปลายเดือนกรกฎาคม ค.ศ. 1904 พลตรีเปเนเนอแกง มาตรวจกอง
ทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี ในการรับรองท่านนายพลเปเนเนอแกงที่เมืองจันทบุรี
ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสได้สั่งให้ระดับธงชาติฝรั่งเศสที่หน้าบ้านที่นายพลจะขึ้น
และตามบ้านราษฎรทั่วไปที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศส¹

การลงโทษทหารฝรั่งเศส

ทหารฝรั่งเศสที่อยู่ประจำในจันทบุรี ไม่ว่าจะเป็นทหารฝรั่งเศสหรือ
ทหารญวนเมื่อกระทำผิดความผิด จะเป็นด้วยเหตุใดก็ตามจะมีการลงโทษในลักษณะ
ต่าง ๆ กันออกไป

การลงโทษของฝรั่งเศส มีลักษณะดังนี้

1. กักขังห้องมืดมีกำหนด
2. ให้เดินไปมาในเขตที่อันมีกำหนด (หยุดเดินไม่ได้)
3. ให้ยืนอยู่ในเขตที่อันมีกำหนด (ย่างเท้าไปไหนไม่ได้)
4. ห้ามเที่ยวมีกำหนด
5. ตักเงินเค็อน
6. ให้ทำงานหนักหรือทำความสะอาด

การลงโทษพวกทหารฝรั่งเศส ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการลงอาญาในข้อ
ที่ 2 และ 3 ซึ่งมีอยู่เป็นประจำ แต่การลงโทษแบบอื่น ๆ ยังไม่เคยปรากฏ²

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และแซน บัจจุสานนท์, เรื่องเค็ม, หน้า 182.

² หลวงสาครศุขเขตต์, เรื่องเค็ม, หน้า 84-85.

ที่ผังศพกองทหารฝรั่งเศส¹

กองทหารฝรั่งเศสจะมีสุสานสำหรับทหารฝรั่งเศสและทหารญวน 2 แห่ง คือตั้งอยู่ริมถนนหน้าบริเวณค่ายทหารที่จันทบุรีแห่งหนึ่ง กับอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ที่เขาแหลมสิงห์ปากน้ำจันทบุรี ทหารฝรั่งเศสหรือญวนถ้าถึงแก่กรรมจะนำศพไปฝังไว้ ณ สุสานทั้ง 2 แห่งเสมอ คือถ้าตายที่ค่ายจันทบุรีก็นำไปฝังไว้ที่สุสานจันทบุรี ถ้าตายที่กองทหารปากน้ำ ก็นำไปฝังที่ปากน้ำแหลมสิงห์

ลักษณะของหลุมศพก็จะแตกต่างกันออกไปคือ หลุมศพที่เป็นของทหารฝรั่งเศส จะก่อหลักคอนกรีตสูงประมาณ 1 เมตร เป็นรูปสี่เหลี่ยมแบน จารึกชื่อของผู้ตายปักไว้ที่หน้าหลุมศพควย ที่ปลายปลักจะทำเป็นรูปกางเขน รอบหลุมศพ จะทำเป็นลูกกรงควยไม้ทาสีดำปักไว้อีกชั้นหนึ่ง ส่วนทหารญวนใช้ดินถมพอเป็นรูปหลังเต่า แล้วมีหลักกางเขน ทำควยไม้ทาสีดำไว้ที่หน้าหลุม 1 อัน

สาเหตุการตายของพวกทหารฝรั่งเศส มักจะเกิดจากอาการเป็นไข้ มากกว่าอย่างอื่น แต่ก็มีบางคนที่ตกน้ำตาย²

สุสานทั้งสองแห่งนี้ภายหลังรัฐบาลไทยกับฝรั่งเศส ได้ตกลงกันโดยฝ่ายไทยต้องการที่ดินสุสานของฝรั่งเศสเพื่อก่อสร้างเป็นสถานที่ราชการ ฝรั่งเศสยอมตกลง จึงไต่ย้ายอัฐิของพวกทหารฝรั่งเศสกับญวนไปไว้ที่สุสานวัดโรมันคาทอลิกที่ตั้งอยู่ที่ตำบลจันทนิมิตในหมู่บ้านญวนตะวันออก

¹หลวงสาครرخเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 161-165.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.2.2/13 เรื่องทหารฝรั่งเศส เมืองจันทบุรีตกบ่อน้ำตาย.

การติดต่อระหว่างกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับอินโดจีนของฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีกับอินโดจีนของฝรั่งเศสจะมีการติดต่อกัน อยู่เสมอ อาหาร เครื่องสรรพาวุธ และทหาร จะมีการเคลื่อนย้ายไปมาระหว่าง อินโดจีนฝรั่งเศสและจันทบุรีตลอดเวลา จะมีการลำเลียงเสบียงอาหารประเภท เนื้อสดเช่นเนื้อสัตว์พาหนะ (โค) ต้องส่งมาจากไซ่ง่อน เพราะจันทบุรีสมัยนั้น ไม่มีสัตว์พาหนะ (โค) แม้จะมีบ้างแต่ก็เป็นส่วนน้อยไม่พอที่จะจำหน่ายแก่กอง ทหารฝรั่งเศส ดังนั้นอาหารเนื้อสดจึงต้องส่งมาจากไซ่ง่อนเสมอ แม้แต่อาหาร สัตว์พาหนะเช่นหมูาแห้งสำหรับให้ท่อกิน ก็ต้องส่งมาจากไซ่ง่อนด้วยเหมือนกัน ดังนั้นขณะที่กองทหารฝรั่งเศสประจำอยู่ที่จันทบุรีจะมีเรือฝรั่งเศสเข้าออกเมือง จันทบุรีเป็นประจำ ดังรายงานต่อไปนี้

- 23 กรกฎาคม 121 : เรือแม่โขงเข้ามาเมืองจันทบุรีมีโค 31 ตัว
สิ่งของ 40 ทีบ ขากลับมีนายทหารปืนเล็กกลับไซ่ง่อน
จำนวน 1 คน
- 23 มิถุนายน 122 : เรือรบฝรั่งเศสชื่อ "คอเม็ท" บรรทุกเสบียงอาหาร
มีทีบสิ่งของ 30 ทีบ, แข่งสิ่งของ 20 วันกลับมี
ทหาร ร.อ.บาเลนาคที่เลื่อนเป็นนายพันตรีกลับ
ไซ่ง่อน พร้อมนายทหารบางคน
- 24 มิถุนายน 122 : เรือนายคองกลับไปไซ่ง่อน มีนายสิบและพลทหาร
กลับไซ่ง่อน รวม 44 คน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฉ.2.2/13 รายงานเรือ
ฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี (23 ก.ค. 121 - 6 ธ.ค. 123).

- 29 กรกฎาคม 122 : เรือโคเน็ยจากไซง่อนถึงปากน้ำจันทบุรี มีทหารฝรั่งเศสร้อยเอกทหารปืนเล็ก 40 คน ปืนเล็ก 40 กระบอก หีบสิ่งของประมาณ 100 หีบ ขนขึ้นไปที่ค่ายจันทบุรี
- 26 สิงหาคม 122 : เรือโกไทย จากไซง่อนมีทหารฝรั่งเศส ทหารปืนเล็ก 3 ทหารฉนวน 2 รวม 5 คน ครั้นเรือกลับไปไซง่อน มีทหารปืนเล็กกลับไป 6 คน ฉนวนกลับไป 5 คน
- 30 สิงหาคม 122 : เรือโคเน็ยจากไซง่อนถึงจันทบุรี ไม่มีทหารมา เมื่อกลับมีทหารฝรั่งเศสปืนเล็ก 10 คน ฉนวน 4 คน
- 23 พฤศจิกายน 122 : เรือกวางนัมจากไซง่อนถึงจันทบุรี มีร้อยเอกทหารฝรั่งเศส 1 คน ทหารฉนวน 13 คน เมื่อกลับมีทหารฉนวน 5 คน
- 27 พฤศจิกายน 122 : เรือกวางนามจากไซง่อนถึงจันทบุรี มีทหารนายสิบฝรั่งเศส 1 นาย ทหารฉนวน 2 คน เมื่อกลับมีนายสิบฝรั่งเศส 2 คน ทหารฉนวน 57 คน
- 23 ธันวาคม 122 : เรือฝรั่งเศสชื่อกวางนัมถึงจันทบุรี มีทหารฝรั่งเศส 6 คน ฉนวนผู้หญิง 2 คน เมื่อกลับมีทหารฉนวนปืนเล็ก 60 คน ฉนวนผู้หญิง 76 คน
- 14 มกราคม 122 : รายงานว่าเรือกวางนัมจากไซง่อนถึงจันทบุรี เมื่อ 29 ธันวาคม มีทหารฉนวน 42 คน ฉนวนผู้หญิง 15 คน หีบใส่กระสุนปืน 4 หีบ เมื่อกลับมีทหารฉนวน 50 คน ฉนวนผู้หญิง 13 คน

- 1 กุมภาพันธ์ 122 : เรือโค่นัยจากไซ่งอนมาจันทบุรี มีทหารญวน 25
 ผู้หญิงญวน 5 คน หนีลี้ของ 300 หนี หนีกระสุนปืน
 8 หนี ทั้งหมดคนขึ้นที่ค่ายเมืองจันทบุรี
- 29 กุมภาพันธ์ 122 : เรือโค่นัยจากไซ่งอนถึงปากน้ำจันทบุรี มีทหาร
 ฝรั่งเศส 37 คน ทหารญวน 27 คน ญวนผู้หญิง
 10 คน หนีลี้ของ 300 หนี
- 2 เมษายน 123 : เรือโค่นัยจากไซ่งอนมีทหารญวน 4 คน ทหาร
 ฝรั่งเศส 3 คน หนีลี้ของ 150 หนี เมื่อกลับมี
 ทหารฝรั่งเศส 11 คน ทหารญวน 5 คน
- 2 มิถุนายน 123 : เรือโค่นัยมาถึงจันทบุรีมีทหารญวน 28 คน
 ค็อกเตอร์ฝรั่งเศส 1 คน เมื่อกลับมีทหารญวน
 5 คน ค็อกเตอร์ฝรั่งเศส 1 คน

จากรายงานดังกล่าวจะเห็นว่ามีการสับเปลี่ยนโยกย้ายนายทหารและ
 มีการส่งอาวุธ กระสุน ตลอดจนผู้หญิงญวนเข้ามาที่จันทบุรี โดยเรือโค่นัยและ
 กวางนัม ซึ่งเป็นของบริษัทฝรั่งเศสเป็นส่วนใหญ่

การปกครองของไทย

การปกครองระหว่างไทยกับกองทัพฝรั่งเศสที่จันทบุรีนั้นจะแยกกัน
 คนละส่วน ดินแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ยังคง
 อยู่ในความปกครองของคนไทย

จันทบุรีในสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครอง ยังคงเป็นเมืองที่ขึ้นอยู่กับกระทรวง
 การต่างประเทศหรือกรมท่า ยังไม่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย และยังไม่มีการจัด

ระเบียบการปกครองท้องถิ่นในปัจจุบันนี้ มีข้าราชการฝ่ายไทย¹ ที่สำคัญ

1. พระยาวิชัยขิบคี (หวาด บุนนาค) ภายหลังเป็นพระยาอรรคราช-
นารถภักดี เป็นผู้วางราชการเมือง

2. พระกำแพงฤทธิรงค์ (แบน บุนนาค) ปลัดเมือง ภายหลังเป็น
พระเทพสงคราม และต่อมาเป็นพระยาวิชัยขิบคี

3. พระเสนาราชภักดี (โต บุนนาค) ต่อมาเป็นพระเทพสงคราม
ยกกระบัตร์เมือง

4. หลวงศรีวิไชย (ศุก ปริชญาณนท์) ต่อมาเป็นพระกำแพงฤทธิรงค์
และเป็นพระยาพิพิธไสยสุนทรชกา ผู้ช่วยราชการเมือง และต่อมาเป็นผู้วาง-
ราชการจังหวัดตราด

5. พระจักรยานุพิจารณ์ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ

6. หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันชุนันท์) ใต้เลื่อนเป็นพระสวัสดิ์-
บุรีเมือง และเป็นพระยามนตรีพจนกิจ กรมการฝ่ายตุลาการ

7. หลวงอุดมสมบัติ (หนา บุนนาค) ใต้เลื่อนเป็นพระยามนตรีพจนกิจ
พระยาศักดิ์เสนี และพระยาเตชานุชิต ข้าหลวงกำกับราชการเมือง นอกจากนี้ก็
ยังมีกรมการตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา ทำหน้าที่แตกต่างกันออกไป

ใน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด-
เกล้าฯ ให้จัดการปกครองท้องถิ่น มีอำเภอ กำหนด ผู้ใหญ่บ้านอย่างปัจจุบันนี้ จึง
โอนจันทบุรีไปขึ้นกระทรวงมหาดไทยแต่นั้นมา การปกครองท้องถิ่นแต่ละจังหวัด
เป็นอิสระ เพิ่งจะรวมกันเป็นมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. 2449 หลังจากฝรั่งเศส
ออกจากจันทบุรีไปตั้งอยู่ที่จังหวัดตราดแล้ว

¹ ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2514, หน้า 163-164.

สถานที่ราชการของไทยสมัยนั้น ยังไม่มีหลักแหล่งที่แน่นอน ส่วนใหญ่จะใช้อำนาจของผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นที่ทำการของฝ่ายปกครอง และเมื่อศาลจังหวัดตลอดจนเป็นที่รับแขกเมืองด้วย เนื่องจากมีปัญหาหลายประการและการดำเนินงานไม่สะดวก รัฐบาลจึงให้สร้างศาลากลางจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2442 ตั้งอยู่ริมน้ำในบริเวณบ้านลุ่ม* เมื่อสร้างเสร็จก็ได้ย้ายฝ่ายปกครองและศาลจังหวัดมาอยู่ที่ศาลากลางแต่นั้นมา

การจัดตั้งพลตระเวนในจันทบุรี

การจัดตั้งพลตระเวนหรือที่เรียกในปัจจุบันว่าตำรวจภูธรนั้น เนื่องมาจากการเกิดปัญหาอั้งยี่ ทั้งนี้เพราะเมื่อพวกอั้งยี่กำเริบ ทางฝ่ายบ้านเมืองไม่มีกำลังที่จะปราบปราม จึงต้องขอความร่วมมือจากกองทหารฝรั่งเศสที่ยึดจันทบุรีอยู่ ดังนั้นเพื่อป้องกันปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นต่อไปและเพื่อความเรียบร้อยของบ้านเมือง ทางเจ้าหน้าที่จันทบุรีจึงขออนุญาตไปยังส่วนกลาง จัดตั้งกองตระเวนประจำดูแลความเรียบร้อย ก็ได้รับอนุญาตจากส่วนกลางให้ตั้งได้ปี พ.ศ. 2441 พลตระเวนในเวลานั้นมีอยู่ประมาณ 40 คน มีไม้พลองเป็นอาวุธประจำตัว นายเม็คมณีเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชา ผู้ที่เข้ามาเป็นพลตระเวนนี้ไม่มีการบังคับหรือเกณฑ์ แต่อาศัยความสมัครใจเป็นสำคัญ

ฝ่ายกองทหารฝรั่งเศสก็ได้จัดตั้งโรงพลตระเวนของฝรั่งเศสในปีเดียวกันโดยตั้งที่ตลาดจันทบุรี ใช้ทหารญวนมาประจำรักษาการณ์ จุดประสงค์ก็เพื่อที่จะให้คอยดูแลควบคุมทหารฝรั่งเศสเอง ไม่ให้สร้างปัญหาหรือเที่ยวก่อเหตุรุกรานประชาชนพลเมืองในจันทบุรี¹

* ปัจจุบันคือกองป่าไม้.

¹ หลวงสาครرخเชกต์, เรื่องเกิม, หน้า 155-157.

สภาพการณ์และปัญหาสมัยฝรั่งเสสมัยจันทบุรี

สังคมจันทบุรี เมื่อฝรั่งเสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีระยะแรก ๆ นั้น คุเป็นของแปลกประหลาดสำหรับคนไทยในสมัยนั้น แต่เมื่อนานไปก็เริ่มคุ้นเคย การติดต่อกันระหว่างทหารกับข้าราชการและพลเมืองไทยนั้นจะใช้ล่ามเพื่อความ สะดวกในการพูดจา ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเส ส่วนบรรดาพวกทหารฝรั่งเส บางคนที่พักแวนได้ก็จะใช้แวนเป็นภาษากลาง เพราะพลเมืองในจังหวัดจันทบุรี มีคนแวนพื้นเมืองอยู่มาก นอกจากนั้นทหารฝรั่งเสบางคนสามารถพูดภาษาแวน ได้ด้วย

พวกนายทหารฝรั่งเสโดยมากจะมีภรรยาชาวยุโรป ส่วนพวกนาย ทหารชั้นรอง ๆ ลงมา มักจะไ้บุตรหลานของทหารแวนเป็นภรรยา และที่ไ้กับ คนไทยและแวนพื้นเมืองก็มี ทหารฝรั่งเสที่ไ้กับคนไทยหรือแวนก็ไ้มักจะมา เข้าบ้านอยู่ในตลาดจันทบุรี ไม่มีการพาไปอยู่ในค่าย เพราะมีกฎข้อบังคับห้ามไว้ เว้นแต่นายทหารชั้นผู้บังคับการที่มีภรรยาเป็นชาวยุโรปด้วยกัน จึงจะมีสิทธิอยู่ใน ค่ายทหาร

ส่วนพวกนายสิบและพลทหารแวนนั้น ส่วนมากจะมีครอบครัวจากอินโดจีน มาอยู่ด้วย และจะรวมกันที่โรงทหารแวน

มีตัวอย่างที่หญิงไทยไ้อยู่กับทหารฝรั่งเส และมีบุตรด้วยกันคือ นายศรีตราษ สาคริกานนท์ ชื่อเดิมคือ บุรงเย เป็นชื่อเดิมของนายร้อยตรีบุรงเย เป็นชาวฝรั่งเสไ้นางทิมชาวจันทบุรีเป็นภรรยา ต่อมาเมื่อกองทหารฝรั่งเส ถอนจากจันทบุรีไปอยู่ตราด นายบุรงเยก็พาภรรยาไปอยู่ตราดด้วย แต่ภายหลัง เมื่อกองทหารฝรั่งเสออกจากตราดในปี พ.ศ. 2450 นายบุรงเยก็กลับยุโรป นางทิมกับบุตรจึงตกค้างที่ตราด เมื่อพระยาศรีสทเทพ (เล็ง วิริยะศิริ) ไป รับมอบเมืองตราดคืนจากข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเส พ.ศ. 2450 จึงไ้ไปเปลี่ยนชื่อ

นายมูรังเย บุตรนางทิมใหม่ ให้ชื่อว่า "ศรีตราด"¹

ในด้านการค้าขาย จันทบุรีสมัยนั้นนับว่าการค้าขายเฟื่องฟูมาก การจัดตั้งโรงงานสำหรับจำหน่ายชายสิ่งของต่าง ๆ ให้กับกองทหารฝรั่งเศส เช่นที่บริเวณหน้าค่ายกองทหารฝรั่งเศส พวกจีนฮกเกี้ยนในบังคับฝรั่งเศสหลายคนได้รับอนุญาตจากกองทหารฝรั่งเศสให้ตั้งโรงงานจำหน่ายสินค้าและเครื่องคัมให้แกพวกทหารฝรั่งเศสในค่าย สิ่งของที่นำมาจำหน่ายจะส่งมาจากไซ่งอน เช่น เสื้อผ้า สุนัข ยาสูบ และอาหารกระป๋องต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีสินค้าพวกอาวุธและกระสุนปืนจำหน่ายด้วย²

การค้าขายกับกองทหารฝรั่งเศส ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าชาวจีนและญวนพื้นเมือง พวกนี้จะทำหน้าที่รับส่งสินค้าและเสบียงอาหารต่าง ๆ เช่น ข้าวสาร เนื้อโค สุนัข เป็ดไก่ ฟืน ผักต่าง ๆ ให้กับกองทหารฝรั่งเศส การจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ให้กับกองทหารฝรั่งเศสได้ประโยชน์และมีกำไรอย่างงาม ทำให้พวกพ่อค้าแม่ค้าพากันมั่งคั่งร่ำรวย ดีกว่าทำการค้าขายกับคนไทยด้วยกัน ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองเป็นเวลา 10 ปีกว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทุ่มเทเงินทองเป็นจำนวนหลายล้านฟรังก์³ ถ้าเปรียบเป็นเงินไทยก็หลายสิบล้านบาท นับเป็นจำนวนไม่น้อยเพื่อที่จะรักษากองทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี เงินจำนวนนี้เองที่ทำให้ชาวจันทบุรีในยุคนั้นพากันร่ำรวย มีแหล่งบำเรอความสุขของกองทหารต่างชาติมากมาย เช่น โรงมอญเปีย โรงหญิงสัตยูจรหรือโศภณี เป็นต้น

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเดิม.

²เฟิ่งอั้ง, หน้า 120.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 5 ๘.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 122 (1904).

การค้าหญิงโสเภณี นับเป็นอาชีพหนึ่งที่หารายได้ให้กับเจ้าของไม่น้อย
 โรงหญิงสัญจรมีอยู่ควยกันหลายโรง แต่ละโรงมีหญิงไม่น้อยกว่า 5-6 คน ว่าง
 เหตุที่ทหารพวกนี้ต้องจากบ้านเมืองมา บางคนที่ไม่มีการอบรมย่อมเกิดความ
 เหวงเป็นธรรมดา สถานที่ดังกล่าวจึงให้ความสำราญกับพวกกองทหารฝรั่งเศส
 ได้บ้าง หญิงโสเภณีในยุคนั้นส่วนใหญ่มักจะเป็นผู้หญิงใหญ่ ซึ่งเจ้าของโรงจะจัดหา
 และถายถอนมาจากนายเงินในกรุงเทพฯ คนหนึ่งราคาหลายร้อยชั่ง หญิงโสเภณี
 นอกจากคนไทยแล้ว หญิงญวนและญี่ปุ่นก็มีบ้างแต่ไม่มากนัก¹

ดังนั้นความเป็นอยู่ รวมถึงการค้าขายต่าง ๆ ของประชาชนพลเมือง
 จันทบุรีในสมัยฝรั่งเศสยึดครองจึงสะดวกและคล่องตัว แต่เมื่อฝรั่งเศสถอน
 กองทหารออกไปแล้วการค้าขายต่าง ๆ ก็ต้องหยุดชะงักลง ไม่สะดวกเหมือนที่
 ฝรั่งเศสอยู่ มีบางคนบ่นเสียดยาย ทั้งนี้เพราะการค้าขายไม่สะดวกและคล่องตัว
 เหมือนก่อน

เงินตราที่ใช้อยู่ในสมัยนั้น ในกองทหารฝรั่งเศสจะใช้เงินของฝรั่งเศส
 เอง เงินของฝรั่งเศสที่ใช้อยู่ในเวลานั้นคือเงินเปียสต์ ตราหนักชนิดหนึ่ง ตรา
 รูปแม่พระชนิดหนึ่ง มีเงินชนิด 20 เซนต์ ชนิด 10 เซนต์ นอกจากนี้ก็มีอัฐ
 และเซ็นต์กับธนบัตรที่ใช้อยู่ในอินโดจีนหลายชนิด การใช้จ่ายเงินฝรั่งเศสกับ
 เงินและอัฐไทยจะใช้ปะปนกันไป โดยคิดหักทอนกับตามราคาเงินของไทยคือ
 3 เหรียญใหญ่ แลกเป็นเงินไทยประมาณ 5 บาท สำหรับเงินฝ้ายไทยนั้นยังไม่มี
 ธนบัตรใช้ ใช้เงินเหรียญ เหรียญบาทมีตราพระบรมรูปรัชกาลที่ 5 ตรามงกุฏ
 รัชกาลที่ 4 ชนิดหนึ่ง กับเงินพดด้วง (คือเงินบาทกลม) ตรามงกุฏ และยังมี
 ตราอื่น ๆ อีก นอกจากเงินบาทแล้วยังมีเงินย่อย 1 สลึงและ 1 เฟื้องอีก
 2 อย่างกับอัฐชนิดขนาด 2 ไพ 2 อัฐ 1 อัฐ และ 1 โสฬส เป็นต้น²

¹หลวงสาครศษเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 113-114.

²หลวงสาครศษเขตต์, เพ็ญอ่าง, หน้า 76-77.

ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส

ถึงแม้ว่าการปกครองของไทยและกองทหารฝรั่งเศสจะแยกกันไม่เกี่ยวข้องกันในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติ ฝ่ายกองทหารฝรั่งเศสโดยเฉพาะกอมมันด์ังส์ที่เข้ามาบังคับบัญชาของทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี มักจะเข้ามาแทรกแซงในกิจการบ้านเมืองของไทยอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อเกิดคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส

บุคคลที่อยู่ในบังคับคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศส สร้างปัญหาในการปกครองให้กับฝ่ายไทยตลอดมา พวกนี้มักจะแสดงอำนาจชักชวนชาวบ้านเมืองกล่าวคือ ถ้ามีคดีที่เกี่ยวกับคนในบังคับไทย โดยคนไทยเป็นโจทก์กล่าวหาว่า เขากระทำความผิดควยประการใดก็ตาม จะไม่มาแก้คดีที่ศาลแม้ว่าฝ่ายบ้านเมืองจะออกหมายเรียกให้มาแก้คดีอย่างไรก็จะไม่ยอมมา กลับแสดงอำนาจโดยอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งทำให้การตัดสินพิจารณาคดียุ่งยากและยืดเยื้อออกไปมาก โดยปกติถ้ามีคดีเรื่องใดขึ้น และไปเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยของคนในบังคับไทยแล้ว ทางศาลจะต้องบอกเรื่องไปทางฝ่ายปกครอง และทางฝ่ายปกครองจะแจ้งเรื่องไปทางผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสให้นำผู้ต้องหามาแก้คดีที่โรงศาล

การปฏิบัติดังกล่าวบางครั้งก็ราบรื่นได้รับความร่วมมืออย่างดีจากผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสโดยยอมส่งผู้ต้องหามาให้ แต่บางกรณีผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสมักจะช่วยเหลือคนของเขา โดยไม่ยอมส่งตัวจำเลยผู้ต้องหาให้ทางฝ่ายบ้านเมืองไทย ในกรณีนี้ทางฝ่ายไทยก็ไม่มีอำนาจที่จะจัดการปัญหาไปได้ตลอด ก็จำเป็นต้องรายงานให้เจ้ากระทรวงที่คุมหัวเมืองจันทบุรีอยู่ตกลงกับกระทรวงการต่างประเทศ ให้เจรจากับสถานทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง ดังนั้นถ้าคดีที่ฝ่ายฝรั่งเศสชักชวนไม่ยอมส่งตัวจำเลยให้ทางบ้านเมืองฝ่ายไทย

พิจารณาว่ากล่าว เรื่องก็จะใช้เวลามากกว่าจะยุติลงได้ ปัญหาเกี่ยวกับพวกคนใน
บังคับฝรั่งเศสสร้างความยุ่งยากให้กับฝ่ายปกครองไทยตลอดมา ต่อเมื่อกองทหาร
ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปแล้ว ปัญหาพวกนี้จึงค่อย ๆ สงบลง

พระยาวิชาชิบตี (แบน มุนนาค) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ได้บรรยาย
ความลำบากของฝ่ายปกครองและราษฎรอันเกิดจากพวกในบังคับฝรั่งเศสว่า

ในทุกวันนี้ฝรั่งเศสและบรรดาคนที่ถืออำนาจฝรั่งเศสกระทำการข่มเหงคุกคาม
ราษฎรไทยจีนต่าง ๆ ราษฎรไทยจีนมีความหวาดหวั่นเคืองครุ่นระส่ำระสาย
ทั่วไป ที่เชื่อถอยคำมีความสะอึกสัว ก็พากันนิยมเช่าอยู่ในไทยบังคับฝรั่งเศส
ไคหนึ่งสี่สำหรับตัวแล้ว ยิ่งบาง คิดประมาณเงินไม่ต่ำกว่า 2,000 คนที่เขา
มา ณ กรุงเทพฯ แอบแฝงอยู่ในบังคับกงสุลชาติต่าง ๆ ไคหนึ่งสี่สำหรับตัว
ออกไปก็มีบาง บางจำพวกก็เขาถือศาสนาโรมันกะโหลก และเขาเป็นอั้งยี่
เป็นพวกเป็นเหล่าขึ้น คนจำพวกที่ถืออำนาจต่าง ๆ ก็มักก่อเหตุความให้เป็น
ของทางขึ้นเนื่อง ๆ บรรดาจีนที่เป็นพวกเป็นเหล่าอยู่นั้น ครั้นจะปราบปราม
โดยอำนาจบ้านเมืองให้แข็งแรงก็เกรงคนจำพวกนี้ จะเขาแอบอ้างอำนาจ
ชาติต่าง ๆ มาปกครองและครั้นจะปล่อยให้เขามีอำนาจก็จะคุมเหงราษฎร แล
กิจการใหม่ให้เป็นชั้นต่าง ๆ .. จะมีเหตุที่เหลือแกลสตีปัญญาขึ้นครั้งใดคราวใด
ก็เพราะราษฎรและคตีไคไคในทุกวันนี้มักเป็นที่เกี่ยวของแกกงทหารฝรั่งเศส
เป็นชระเสียโดยมาก และมีที่จะเอาโดยอำนาจที่จะให้ขึ้นไป ครั้นข้าพระพุทธเจ้า
กรมการจะยอมตามการอื่นไม่สมควร ก็จะไม่อดวยประเพณีบ้านเมือง ทองอาศัย
แก่ความปรานีผ่อนผันขอเทียบเคียงแก่อย่างธรรมเนียมการสงบเรียบร้อยไปครั้ง
หนึ่ง คราวหนึ่ง ถึงนั้นบางเรื่องก็ไม่สามารที่จะสำเร็จตลอดไปได้¹

เนื่องจากจันทบุรีเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งในด้านการค้าและความมั่นคง
ปลอดภัยของประเทศ การปกครองจึงต้องอาศัยความผ่อนปรนอยู่ตลอดเวลาเพื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือพระยาวิชาชิบตี กราบทูล
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 13 กันยายน 114.

ป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับฝรั่งเศส กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นได้มีลายพระหัตถ์ถึงพระยาวิชายาชิบตี ทรงแนะนำวิธีการปกครองจันทบุรีในขณะนั้นว่า

1. ให้พระยาวิชายาชิบตีที่รับราชการอยู่ในบ้านเมืองรักษาราชการให้เป็นไปในทางยุติธรรม ดังเช่นที่ทำมาแล้ว อย่าให้ฝรั่งเศสเห็นว่าเคลื่อนไหวคลอน หรือให้เป็นโอกาสที่จะหยิบเรื่องราวขึ้นพูดจาวากดวักใด
2. การสิ่งใดเกี่ยวกับฝรั่งเศส ให้พระยาวิชายาชิบตีและกรรมการจัดการผ่อนผันสั้นยาวให้เป็นทีพอใจสนิทชิดชมกันโดยทางไมตรี ดังที่เห็นว่าใดทำมาแล้วนั้น
3. ให้พระยาวิชายาชิบตีบังคับโดยเต็มกำลัง แลอำนาจที่มีอยู่ แลจัดการปกครองระงับโจรผู้ร้ายและเสี้ยนหนามแผ่นดิน และรักษาความสงบเรียบร้อยให้พื้นบ้านเมืองเต็มกำลังแลลศติปัญญา ความสามารถ ซึ่งจะทำให้ แลบังเกิดเหตุผลต่าง ๆ ถ้าจะติดขัดหรือไม่ตลอดไปใดประการใด ให้ปรากฏอย่างเคียวแควาเพราะฝรั่งเศส กัดกันหรือไม่ตลอดไปใดประการใด ให้ปรากฏอย่างเคียวแควา เพราะฝรั่งเศส กัดกันหรือเขาขัดขวางวาระราชการเมืองจึงไม่เรียบร้อย หนทางที่จะปฏิบัติราชการในเมืองจันทบุรีเวลานี้ คิดเห็นแต่ในทางเคียวตั้งว่านี้ เพราะอยู่ในเวลาคับขันของศัตถ์ทอนกำลังในตัว ไม่มีทางอื่นที่จะแกนอกจากจะให้เห็นผิดแก่ฝ่ายฝรั่งเศส ให้ประจักษ์แก่ตาโลก¹

จากข้อเสนอแนะดังกล่าว จะเห็นว่าเป็นการเสนอแนะให้ถอนข้อต่อฝรั่งเศส เพื่อถอนอมลัมพันธไมตรีเอาไว้ ทำให้พวกเขาจีนหรือญวนพื้นเมืองที่อยู่ในบังคับไทยต่างก็ไม่มีควมมั่นใจในอำนาจการปกครองของฝ่ายไทย จึงหันไปหาฝรั่งเศสโดยขอหนังสืออยู่ในบังคับฝรั่งเศส

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือกรมหมื่นคำรงราชานุภาพถึงพระยาวิชายาชิบตี ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 115.

พลเมืองญวนและจีนขอเข้าไปอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส

พลเมืองในจันทบุรีมีหลายเชื้อชาติ ที่สำคัญคือ ไทย ญวน และชาวจีนต่าง-
 ค้าว ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาตั้งกองทหารในจันทบุรี ไม่มีบุคคลที่เข้าไปอยู่ในความ
 คุ้มครองของฝรั่งเศสเลย¹ แต่เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรีปรากฏ
 ว่ามีพลเมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นจีนต่างค้ายและพวกญวนพื้นเมือง ได้พากันไปสมัครอยู่ใน
 ความคุ้มครองป้องกันของฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจีนมีไม่ต่ำกว่า
 2,000 คน² ที่ขอเข้าไปในบังคับต่างชาติ การเข้าไปอยู่ในบังคับต่างชาติโดยเฉพาะ
 ฝรั่งเศส พวกนี้ได้ประโยชน์หลายประการ ตามรายงานของพระยามหาอำมาตยาธิบดี
 เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสทเทพคราวไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี พ.ศ. 2441 ได้
 กล่าวถึงสาเหตุที่ประชาชนพากันไปเข้าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสว่าเป็นเพราะ

1. เจ้าเมืองกรมการทำการพลาดหลายเรื่อง และอ่อนมือมาเสียแต่แรก
 ปล่อยให้ฝรั่งเศสมาเกี่ยวข้องกับปกครองมากเกินไป
2. การเข้าหาฝรั่งเศสเพื่อให้ได้รับความคุ้มครองป้องกันผลประโยชน์
 ของตน
3. เป็นค้ายเมื่อใครถูกกล่าวหาซึ่งจะต้องถูกปรับหรือมีโทษแล้ว ถ้าวิ่ง
 เข้าหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งแล้ว ความเรื่อนั้นค้างเติ่งได้จริง

¹ หลวงสาครคชเขตต, เรื่องเดิม, หน้า 64.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, น. 10/5 หนังสือพระยาวิชยาธิบดี กราบทูล
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 13 กันยายน 114.

4. ข้างฝ่ายโจทก์ เมื่อเห็นว่าเจ้าเมืองกรมการและโรงศาลไม่มีอำนาจ จะบังคับจำเลยให้ไต่คดีเลยจึงเข้าหาฝรั่งเศสด้วย ถึงจะเป็นคนไทยฝรั่งเศสก็ยอมรับเป็น ชุระว่ากล่าวแถลงโทษ ให้เป็นการตกลงกัน เลยกลายเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไปทั้ง โจทก์และจำเลย

5. ฝ่ายเจ้าภาษีอากร เมื่อเก็บภาษีอากรคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ได้ก็ต้อง วิ่งเข้าหาเหมือนกัน เพื่อขอให้ฝรั่งเศสบังคับให้เสีย ตกลงคงรับความปกครองของ ฝรั่งเศสไปทั้งสิ้น¹

ดังนั้นในสมัยนี้ฝ่ายไทยไม่มีอำนาจปกครองได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากฝ่าย ฝรั่งเศสเข้ามาแทรกแซง

การที่มีคนขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำนวนมากนี้ ฝรั่งเศสได้ ประโยชน์คือนอกจากจะได้ค่าธรรมเนียมการออกหนังสือสำหรับตัวแล้ว ยังได้อาศัย คนพวกนี้เป็นเครื่องมือในการแผ่อิทธิพลและเป็นหูเป็นตาในกิจการต่าง ๆ ด้วย²

พวกที่ขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศส นอกจากจะเป็นผู้นวนพื้นเมืองแล้ว ก็ ยังมีผู้นวนซึ่งรับราชการเป็นทหารของไทยก็ขอเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสด้วย ตัวอย่าง กรณีพวกผู้นวนในกองทหารของหลวงชนาคามคณิศร ผู้บังคับบัญชากองทหารฝ่ายไทย ประจำจังหวัดจันทบุรี ประมาณ 25 คน ได้พากันไปรับหนังสืออยู่ภายใต้การปกครอง ของฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่พวกนี้เกิดที่เมืองจันทบุรี และตั้งบ้านเรือนที่จันทบุรีมาช้านาน แล้ว บิดามารดาของพวกนี้ก็เป็นคนเกิดบ้านผู้นวน แขวงเมืองจันทบุรี ฝ่ายไทยเห็นว่า การกระทำดังกล่าวเป็นการไม่ถูกต้อง เพราะพวกนี้เกิดในพระราชอาณาเขตและเข้า รับราชการด้วย จึงถือว่าเป็นคนในบังคับสยามทั้งสิ้น จะถือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน บัจจุสานนท์, เรื่องเดิม, หน้า 177.

² หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเดิม, หน้า 63-64.

ไม่ได้ ฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมหรือไม่ และทำไมพวกญวนที่รับราชการไทยจึงขอไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ไม่มีหลักฐานปรากฏ

ปัญหาเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส

ระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี เกิดปัญหาขึ้นระหว่างไทยและคนในบังคับฝรั่งเศสอยู่เสมอ ซึ่งแบ่งได้ดังนี้

- ปัญหาเรื่องจีนอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส นับเป็นปัญหาหนึ่งที่ทำให้ความหนักใจให้กับฝ่ายปกครองไทย เพราะเมื่อเกิดคดีขึ้นมาและคนไทยเป็นโจทก์กล่าวหาพวกที่ก่อเหตุไม่ว่าประการใดก็ตาม พวกนี้จะไม่ยอมมาแก้คดีในศาล แม้จะมีหมายศาลไปเรียกให้มาแก้คดีก็ตาม มักจะไม่ยอมมาเป็นการขัดหมายศาลและขัดอำนาจบ้านเมือง โดยแอบอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งมีตัวอย่างมากมายเช่นกรณีนายจุกญวนลูกปืนของจีนเพียงไป 2 กระบอก ถูกจับได้ กรมการเรียกตัวไปยังศาล นายจุกญวนกลับอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ยอมไปศาล² ทางฝ่ายไทยถือว่านายจุกเป็นคนในบังคับไทยเพราะเกิดที่จันทบุรี มีบัญชีเป็นคนเข้ารับราชการสังกัดในกองหลวงชนาคามคณิศร ฝ่ายฝรั่งเศสคือนายพันตรีอารดาบศ ได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า นายจุกเป็นคนอยู่ในบังคับฝรั่งเศสและมีชื่ออยู่ในบัญชี เลขที่ 457 โดย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.31/12 เรื่องพวกญวนทหารกองหลวงชนาคามคณิศร เมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสืออยู่ในบังคับฝรั่งเศส.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.31/12 หนังสือเจ้าเมืองจันทบุรี ถึงนายพันตรีอารดาบศ ผู้บังคับทหารฝรั่งเศส ณ จันทบุรี 18 ก.ค. ร.ศ.

กล่าววาทาของนายจุกเป็นคนเกิดที่เมืองฉวน¹ ฝ่ายไทยไม่ยอมรับและขอหนังสือสำหรับ
ตัวของนายจุกมาตรวจดูพร้อมกับคัดสำเนาส่งไปยังกรุงเทพฯ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นได้มีหนังสือถึงพระยาจันทบุรี กล่าวถึงเรื่อง
แอบอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสว่า ถ้าหากมีปัญหาขึ้นมาอีกให้พระยาจันทบุรี ขอ
หนังสือสำหรับตัวตรวจดู และถ้ามีหนังสือคนในบังคับต่างประเทศ แต่ไม่มีตราราชสีห์
เดินทางกำกับออกมาด้วยก็ยังไม่ควรรับว่าเป็นคนในบังคับต่างประเทศ เพราะใน
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระบุไว้ชัดว่า ถ้าคนในบังคับต่างประเทศออกมาหัวเมือง
ด้วยกิจการอันใดก็ดี ต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานกำกับออกมาด้วย จึงจะเป็น
ที่เชื่อฟังของผู้ว่าราชการเมืองกรมการได้²

หรือในสมัยกอมมันด์ังส์เวแนล ก็เกิดกรณีขึ้นที่เจหยัพ้องตอศาลว่าจีนเปียง
จีนไฉอิน จำเลย ทำร้ายร่างกายและแย่งชิงเงินของศาลได้มีหมายถึงจำเลย
ให้มาแก้คดียังศาล แต่ขัดหมายศาลไม่ยอมมา โดยอ้างว่าตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
และไม่ยอมให้หนังสือสำหรับตัวเพื่อให้เจ้าหน้าที่ตรวจดู³ ทางฝ่ายเจ้าเมืองจันทบุรี
ได้มีหนังสือไปถึงผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสเพื่อขอทราบว่าเป็นจีนเปียง จีนไฉอิน ทั้ง 2 คน
มีหนังสือสำหรับตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสหรือเปล่า แต่ก็ไม่ได้รับตอบ เรื่องก็เงียบ
หายไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.31/12 หนังสือนายพันตรีทหารฝรั่งเศส
ถึงเจ้าเมืองจันทบุรี ไม่ลงวันที่.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.31/12 หนังสือเสนาบดีไทย ถึง
เจ้าเมืองจันทบุรี ไม่ลงวันที่.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.30/23 หนังสือพระยาวิชาชีปลี้
ถึงกอมมันด์ังส์เวแนล 17 มี.ค. 121.

นอกจากนี้ยังมีกรณีจีนอ้างว่าเป็นลูกจ้างของคนในบังคับฝรั่งเศส ชัดหมาย ศาล คือ กรณีจีนเอกเหม็งเป็นโจทก์ฟ้องศาลจีนทูลริว่าจีนซุ่นเทียมลอบทำร้ายร่างกาย โจทก์ ศาลได้มีหมายถึงจีนซุ่นเทียมให้มาแก้คดียังศาล จีนซุ่นเทียมจำเลยหลบเข้าไป อยู่ในบ้านจีนสะอี จีนสะอีแอบอ้างว่าจีนซุ่นเทียมเป็นลูกจ้างจีนสะอี ซึ่งเป็นคนอยู่ใน บังคับฝรั่งเศส จึงไม่ยอมให้จีนซุ่นเทียมมาแก้คดียังศาล¹ และกรณีพนักงานอัยการโจทก์ ฟ้องว่าจีนหลอ จินยงหลิม วัลอบเล่นการพนันในโรงจีนคีนหุนโดยไม่ได้รับอนุญาตจาก ทอพนักงาน ศาลได้มีหมายเรียกให้มาแก้คดียังศาล แต่จีนคีนหุนกับเอาหมายศาลไป เหยียบย่ำทำทุรजारต่าง ๆ ซึ่งเป็นการหมิ่นประมาทต่อบ้านเมือง แล้วอ้างว่าจำเลย เป็นลูกจ้างของจีนคีนหุน ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส² ดังนั้นจำเลยจึงเป็นคนใน บังคับฝรั่งเศส

เจ้าเมืองจันทบุรีจึงมีหนังสือถึงกอมมันด์ังส์เวเนล ผู้บังคับกองพันทหารของ ฝรั่งเศส ตามว่าจำเลยทั้ง 2 กรณีได้จับผู้ซึ่งเป็นลูกจ้างของจีนสะอีและจีนคีนหุนหรือ เปลา และยังขอให้เวเนลบังคับให้จีนสะอีและจีนคีนหุนส่งจำเลยทั้ง 2 คนมาแก้คดี ยังศาลตามกฎหมายบ้านเมือง³ แต่เวเนลกลับเข้าช่วยเหลือจีนพวกนี้โดยอ้างว่าเป็น คนในบังคับฝรั่งเศส การไม่รับหมายศาลนั้นเป็นการถูกต้องแล้ว และยังคงอ้างถึง หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งทำในปี 1856 ซึ่งกล่าวเอาไว้ในข้อ 6 ว่า คนใน บังคับสยามซึ่งไปเป็นลูกจ้างของคนฝรั่งเศส ตัวเขาก็เหมือนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ต่อเมื่อใดคนผู้นี้กระทำผิดต้องรับโทษตามกฎหมาย กงสุลฝรั่งเศสถึงจะส่งตัวผู้นั้นไปยัง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.30/23 หนังสือพระยาวิชายาธิบคี ถึง กอมมันด์ังส์เวเนล ลงวันที่ 17 มี.ค. ร.ศ. 121 ฉบับที่ 1.

² เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ 2.

³ เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ 3.

อำนาจฝ่ายสยามและในวรรคที่ 2 ข้อเดียวกัน ก็กล่าวความไม่ต่างกัน ดังนั้นเวเนด จึงเห็นว่ากรกล่าวโทษใด ๆ จะต้องส่งให้เขาทราบก่อน เมื่อเห็นควรจึงจะส่งไปให้กงสุลฝรั่งเศสพิจารณา ถ้าเห็นควรจะให้อำนาจฝ่ายสยามก็จะได้ส่งไป¹

การคัดค้านของฝรั่งเศสเป็นการเข้าข้างคนในบังคับของฝรั่งเศส และไม่ยอมส่งจำเลยให้กับฝ่ายไทยพิจารณา ทำให้การพิจารณาคดีติดขัดไม่สามารถดำเนินไปได้ และการปล่อยให้ฝ่ายฝรั่งเศสตีความในหนังสือโดยไม่โต้แย้ง เป็นการเปิดทางให้มีคนเข้าไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มมากขึ้น

ปัญหากรณีพิพาทในเรื่องที่ดิน ในสมัยกอมมันด์งส์บุลียะ ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศส กล่าวหาว่าจีนอุ๋ จิ้นหัว จิ้นเตี๋ยม ยกเรือในที่ของบาดหลวงหน้าบ้านวันยาว อำเภอลดุง และขอให้ขับไล่จีนสามคนออกจากที่นั้นโดยเร็ว พร้อมกับยื่นคำขาดกับฝ่ายปกครองไทยว่า ถ้าไม่ออกคำสั่งให้จีน 3 คนหรือถอนออกไปตามกำหนด จะใช้อำนาจอันชอบธรรม คือจะยกทหารเข้าไปรื้อเรือของราษฎรที่อำเภอลดุง ทางรัฐบาลไทยได้ตอบไปว่า ความจริงปัญหานี้เป็นข้อพิพาทระหว่างบาดหลวงกับจีน 3 คน ถือว่าเป็นความระหว่างราษฎรในพื้นที่เมือง แต่ถ้าถือว่าที่นั้นเป็นที่ของบาดหลวงและจีนสามคนเป็นผู้รุกรานในที่ของบาดหลวงเช่นนั้น ก็ควรที่บาดหลวงจะฟ้องร้องจีนสามคนต่อศาลในเมืองตามกฎหมายและประเพณีฝ่ายสยาม เจ้าเมืองจันทบุรีได้มีหนังสือไปยังกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้แจ้งความไปยังราชทูตฝรั่งเศส ขอให้ราชทูตฝรั่งเศสช่วยชี้แจงแก่กอมมันด์งส์บุลียะ อย่าให้มีการขับไล่โดยใช้กำลัง ซึ่งเป็นการผิดสัญญาทางพระราชไมตรีและกฎหมาย² แต่ไม่เป็นผล ปรากฏว่าเมื่อถึงกำหนดที่

¹ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.30/23 เรื่องจีนอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสขัดหมายศาลเมืองจันทบุรี.

² กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าอนงยาเชอ กรมขุนสมมติอมรพันธ์ 21 พ.ค. 121.

บุลียะยื่นคำขาดเอาไว้คือ วันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 121 ทหารฝรั่งเศสจำนวนหนึ่ง
ไต่ถามไปอำเภอซดุง รือเรือจีนที่ตลาด 3 หลัง เสร็จแล้วก็กลับไปกองทหารที่จันทบุรี¹
ปัญหาต่าง ๆ ไม่ได้ยุติลงง่าย ๆ มีการนำไปพิจารณาที่กรุงเทพฯ ต่อไป

เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการใช้อำนาจอย่างไม่ชอบธรรมของฝ่าย
ฝรั่งเศสในการเข้าแทรกแซงกิจการในบ้านเมืองไทย

นอกจากปัญหาเรื่องที่ดินแล้วยังมีปัญหาคือ อื่น ๆ อีกเช่น กรณีทหารญวนใน
กองทหารฝรั่งเศสจำนวน 3 คนเข้าคนอาวุธในบ้านจีนฮิว และทบตีเจ้าทรัพย์ถึงสาหัส
และได้เก็บสิ่งของไปหลายอย่าง จีนฮิวจำหน้าคนร้ายได้ จึงไปแจ้งต่อเจ้าพนักงาน
พระยาจันทบุรีจึงมีหนังสือถึงผู้บังคับกองพันทหารฝรั่งเศสขณะนั้นคือ กอมมันด์ังส์คิกูเอ
ให้ชำระคดี กอมมันด์ังส์คิกูเอจึงให้จีนฮิวไปชี้ตัวผู้ร้าย ชี้ตัวผู้ร้ายใดคนหนึ่ง กอมมันด์ังส์
คิกูเอ รับจะพิจารณาคดีให้เป็นไปตามกฎหมาย²

ปัญหาอาชญากรรม เป็นกรณีที่คนไทยทำร้ายฝรั่งเศส คือ นายล้วนคนไทย
ฆ่า ม.หลุยยาแก (M. Louise Jacquet) คนฝรั่งเศสซึ่งได้รับอาชญาบัตร
ตรวจหาแร่ในแขวงเมืองจันทบุรี ส่วนนายล้วนเป็นลูกจ้าง ม.หลุยยาแก ได้ลอบฆ่า
นายหลุยยาแกและเก็บสิ่งของหนีไปอยู่พระตะบอง ซึ่งขณะนั้นยังอยู่ในความปกครอง
ของไทย กอมมันด์ังส์คิกูเอกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยได้ร่วมมือกันติดตามจนจับผู้ร้ายได้
และได้ดำเนินการตามกฎหมายต่อไป³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงคำรัง-
ราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมทิวรมพันธ์ 25 พ.ค. 121.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.25/5 เรื่องทหารฝรั่งเศสเมือง
จันทบุรีปล้นบ้านจีนฮิว 22 ต.ค. 117.

³ เรื่องเดียวกัน.

อีกกรณีหนึ่งเป็นเรื่องที่ทหารฝรั่งเศสยิงคนไทยตาย สาเหตุเนื่องจาก
 ราษฎรไทย (ไม่ทราบชื่อ) ซึ่งมีอาชีพเป็นชาวนา ได้ไปรับจ้างเฝ้าปลูกโรงขายเหล้า
 ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนหน้าค่ายทหารฝรั่งเศส เมื่อเลิกงานปลูกโรงเหล้าก็เดินทางกลับบ้าน
 เป็นเวลาค่ำแล้ว เมื่อผ่านริมค่ายคูซึ่งมีทหารยามชาติฝรั่งเศสถือปืนอยู่บนหอคอย
 เมื่อทหารยามเห็นคนไทยเดินผ่านมา ก็ร้องเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า "อิตตลา"
 (หมายความว่าให้หยุด อย่าเข้ามา) คนไทยไม่รู้ว่าเขาเข้าใจว่าทหารยามเรียก
 ให้เข้าไปตรวจ จึงเดินขึ้นสะพานไป ได้เพียง 2 กวาก็ถูกทหารฝรั่งเศสยิงตาย
 กระสุนปืนทะลุหน้าอกเบื้องซ้าย การชำระความปรากฏว่าทหารยามผู้นั้นถูกจำคุก
 ทหาร 3 ปี และให้ค่าทำขวัญแก่เจ้าทุกข์เพียง 240 บาทเท่านั้น¹

ปัญหาภาษีอากร

การเก็บภาษีอากรในเมืองจันทบุรีสมัยฝรั่งเศสยึดครองยังคงใช้ระบบ
 เจ้าภาษีนายอากรอยู่ เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกองทหารก็เกิดปัญหาในด้านการค้า
 และการภาษีอากร โดยพวกพ่อค้าที่เป็นคนจีนและอยู่ในบังคับฝรั่งเศส นำความยุ่งยาก
 นานาประการมาสู่ไทย เพราะพวกนี้ได้รับความคุ้มครองผลประโยชน์จากสถานกงสุล
 ที่พวกนี้สังกัดอยู่ ยิ่งกว่านั้นยังมีการลักลอบนำสินค้าจากเขตปกครองของไทยไปขาย
 ในเขตยึดครองของฝรั่งเศส หรือลักลอบเอาสินค้าจากเขตฝรั่งเศสมาขายในเขต
 ของไทย การทำในลักษณะดังกล่าวมีผลกระทบต่อภาษีอากรของไทย เพราะการ
 ที่มีผู้ลักลอบนำสินค้าเข้าและออกมากทำให้เจ้าภาษีเก็บภาษีได้น้อย ซึ่งจะมีผลต่อ
 รัฐบาลคือจะไ้รับค่าภาษีน้อยด้วย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นห่วงในเรื่องภาษีอากรนี้มาก จะ
 เห็นจากรายงานของกรมหมื่นมหิศร ทอรัษฎากรพิพัฒน์ ได้รับรายงานเรื่องภาษีอากร

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน ปัจจุบันนนท์, เรื่องเดิม, หน้า 174.

เมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อย มักจะมีเหตุขัดข้องแก่พระราชทรัพย์ไม่มีใครจะเจริญขึ้น
ได้ จึงได้จัดพนักงานออกไปจัดการ แต่ก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้เนื่องจากความ
กลัวเกรงที่จะไปมีปัญหากับฝรั่งเศส จึงต้องยอมเสียประโยชน์บางส่วน¹

ปัญหาภาษีอากรที่สำคัญส่วนใหญ่เป็นเรื่องสุรา ซึ่งเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้
กับรัฐบาลอย่างมาก และยังเป็นที่ยึดมั่นกันในบรรดาพวกทหารฝรั่งเศส จึงมีผู้นำ
สุรามาชายภายในค่ายทหารฝรั่งเศส และลักลอบขายสุรกายนอกค่ายทหารโดยไม่มี
ใบอนุญาต เป็นการหลบหนีภาษีเท่ากับฝ่าฝืนหนังสือสัญญาซึ่งไทยทำไว้กับรัฐบาลฝรั่งเศส
เมื่อ ค.ศ. 1867 ตัวอย่างเช่นในกรณีเงินเล็กก็ ผู้แทนนายอากรสุราเมืองจันทบุรี
ร้องทุกข์ต่อเจ้าเมืองจันทบุรีว่า นายทิมอนเนดีคนในบังคับฝรั่งเศสตั้งร้านขายสุรา
ต่างประเทศที่ตลาดเมืองจันทบุรีโดยไม่ได้รับอนุญาตและไม่เสียภาษี ขอให้เจ้าหน้าที่
จับกุมมาลงโทษ ทางฝ่ายไทยจึงสอบถามไปยังฝ่ายฝรั่งเศส ได้ความว่านายทิมอนเนดี
เปิดร้านจำหน่ายสุรานั้นได้รับอนุญาตจากกอมมันด์ังส์เวแนลแล้วและสุราก็ไม่ได้ขาย
ให้แก่ชาวเมือง แต่ขายให้บรรดาทหารชาวยุโรป ส่วนสุราที่นำมาจากนั้นก็ได้อธิบาย
ภาษีมาจากกรุงเทพฯ เรียบร้อยแล้ว เรื่องจึงเรียบร้อย²

ความจริงแล้วสุราที่ส่งมาจากไซ่ง่อนนั้นไม่เสียภาษี เพราะจำหน่ายเฉพาะ
ในเขตกองทัพเท่านั้น ไม่ได้จำหน่ายเป็นการทั่วไป เมื่อทหารต้องการสุรามากกว่า
ที่กำหนดไว้ก็ต้องซื้อต่างหาก ซึ่งบริเวณริมค่ายทหารจะมีโรงร้านสำหรับจำหน่ายสุรา
และสินค้าอื่น ๆ ให้แก่กองทัพ แต่พอค่ายบางคนคิดหาประโยชน์ให้มากขึ้น จึงลักลอบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค.14.4/21 ภาษี เรื่องภาษีอากร
เมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อยและได้จัดเจ้าพนักงานออกไปจัดการ.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.34 เอกสารลับชุดอังกฤษฝรั่งเศส
(เป็นสุรา-การพนัน).

เอาสุราที่ยังไม่เสียภาษีนั้นมาขายในตลาดเมืองจันทบุรี ทำให้พวกนายอากรขาดผลประโยชน์ที่ควรจะได้รับไปมาก จึงมีนายอากรสุราเมืองจันทบุรี เช่น จีนสงยื่นเรื่องราขอลดเงินงวดอากรสุราเมืองจันทบุรีถึง 200 ชั่ง¹

ปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรี

ปัญหาอั้งยี่เป็นผลกระทบที่สำคัญอันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี อั้งยี่เป็นกลุ่มพวกคนจีนที่รวมตัวกันแล้วตั้งเป็นก๊กเป็นเหล่า ปฏิบัติหรือกระทำการฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมือง

พวกอั้งยี่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สาเหตุที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากการที่อังกฤษได้นำเอาฝิ่นจากอินเดียไปขายที่ประเทศจีน พวกจีนจึงพากันคิดฝิ่นมากมาย และต่อมาเมื่อพวกจีนเหล่านี้เข้ามาตั้งหลักฐานประกอบอาชีพในเมืองไทย ก็เกิดปัญหาคือเมืองไทยมีกฎหมายซึ่งห้ามประชาชนสูบหรือซื้อขายฝิ่น เมื่อไม่สามารถซื้อขายหรือสูบได้โดยตรง จึงมีการลักลอบซื้อขายฝิ่นกันขึ้น โดยการตั้งเป็นอั้งยี่² ค้าขายฝิ่นซึ่งฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมือง

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี ได้เกิดปัญหาอั้งยี่ขึ้นระหว่าง ค.ศ. 1895-1896 (พ.ศ. 2438-2439) ปรากฏว่ามีคนจีนเข้าไปเป็นอั้งยี่มากถึง 1,524 คน³ อั้งยี่ที่เกิดขึ้นในจันทบุรีมีอยู่ 2 คณะคือ คณะสีธง มีที่ทำงานอยู่ท่ามด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค.14.4/12 เรื่องบ้านแผนกภาษีอากร มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี (พระนาม : คลังวิทยา, 2501), หน้า 313.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5/1 น.33 อั้งยี่เล่ม 2 : อั้งยี่เมืองจันทบุรี.

วัดใหม่ อำเภอมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีนายอำเภอดีประสิทธิ์ บุตรพระประสิทธิ์-
พลรักษ์กรมการพิเศษ เป็นหัวหน้า¹ ประกอบด้วยอั้งยี่ประมาณ 70-80 คน อีก
คณะหนึ่งเรียกว่า งี้เสง ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอลอยแหวน จังหวัด
จันทบุรี หัวหน้าคือนายวันเส็ง บุตรนายเซ้า (ชาติจีน) เป็นหัวหน้า มีกำลัง
ประมาณ 100 คน อั้งยี่ทั้ง 2 คณะส่วนใหญ่อยู่ในบังคับฝรั่งเศส² อั้งยี่ทั้ง 2
กลุ่มไม่ถูกกัน และมักจะยกพวกตีกันเสมอ สร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชน
พลเมือง โดยการข่มขู่ ทำร้ายด้วยประการต่าง ๆ บางครั้งก็เที่ยวปล้นสดมภ์
แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติของประชาชน พ่อค้แม่ค้าที่เดินทางไปมาค้าขายระหว่าง
อำเภอต่าง ๆ ในแขวงจันทบุรี สร้างความหวาดผวและไม่ปลอดภัยแก่ประชาชน
อยู่ตลอดเวลา ที่สำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งคืออั้งยี่คณะงี้เสง ได้ประกาศไม่ให้
พวกพ่อค้าแม่ค้าทางเขตอำเภอลอยแหวนนำสินค้าไปขายให้กับประชาชนในเขต
อำเภอมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งของอั้งยี่กลุ่ม "งี้ฮก" สร้างความเดือดร้อนทั้งฝ่าย
ราษฎรชาวไทยและกองทหารฝรั่งเศส ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอมืองจันทบุรี เพราะ
สินค้าที่ต้องการจำนวนมากต้องซื้อจากแม่ค้าพ่อค้าอำเภอลอยแหวน มีผู้กล่าวถึง
จันทบุรีในยุคที่พวกอั้งยี่กำเริบสร้างปัญหาต่าง ๆ ว่า

ยุคนั้นจันทบุรี แม้แต่ตุ้มถนูนตลาดประชาชนพลเมืองก็มีความหวาดหวั่น
เกรงภัยของคณะอั้งยี่อยู่ทั่วหน้า เพราะไหนจะกลัวถูกทำร้าย ไหนจะกลัว
ถูกปล้นแย่งชิงทรัพย์สิน ไหนจะกลัวไม่มีสินค้าและอาหารกิน³

¹หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเคิม, หน้า 68.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5/1 น.33 อั้งยี่เล่ม 2 อั้งยี่เมือง
จันทบุรี (15 ส.ค. 114-10 เม.ย. 116).

³หลวงสาครคชเขตต์, เรื่องเคิม, หน้า 69.

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
และการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเมืองจันทบุรี

จากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 รัฐบาลไทยยอมแพ้และได้ลงนามในสัญญาและอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1983 และผลจากอนุสัญญาข้อ 6 ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน เพื่อให้ไทยปฏิบัติตามสัญญาดังกล่าว แต่เมื่อไทยปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังคงยึดจันทบุรีอยู่อีกต่อไป ดังนั้นเพื่อให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรี รัฐบาลไทยได้เจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสถึง 3 ครั้ง ครั้งแรกไม่สามารถจะตกลงกันได้ เพราะฝ่ายฝรั่งเศสพยายามหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงปัญหาจันทบุรี ไทยจึงไม่ยอมเจรจาค้วย ครั้งที่ 2 ไทยยอมยกดินแดนบางส่วนคือ มโนไพร และจำปาศักดิ์ ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี ตามสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1902 แต่ปรากฏว่าสัญญาฉบับนี้ต้องถูกยกเลิกไปโดยปริยาย เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้เสนอให้รัฐสภาพิจารณาให้สัตยาบัน ส่วนการเจรจาครั้งหลังสุด ได้มีการลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1904 เป็นสัญญาที่ว่าด้วยการปักปันเขตแดนระหว่างไทย กับดินแดนกัมพูชา และเมืองหลวงพระบางของฝรั่งเศส ผลของสัญญาฉบับนี้คือนอกจากไทยจะเสียดินแดนตามที่ระบุไว้ในสัญญาแล้ว ยังต้องมอบเมืองตราดให้ฝรั่งเศสยึดครองเพื่อแลกกับการถอนทหารออกจากจันทบุรีอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าในการเจรจาแต่ละครั้ง ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นปัญหาที่สำคัญที่สุด เพราะการที่มีกองทหารต่างชาติตั้งอยู่ภายในดินแดนของชาติใดชาติหนึ่ง เป็นปัญหาที่สำคัญทุกยุคทุกสมัย ทั้งนี้เพราะเป็นปัญหาเกี่ยวกับอธิปไตยและความมั่นคงของชาติ

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งแรก ค.ศ. 1899-1900

นับตั้งแต่การทำสัญญาใน ค.ศ. 1893 เป็นต้นมา การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพิ่งจะมีขึ้นเป็นครั้งแรก ระหว่างเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1899 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1900

ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสที่มาเจรจาคือ นายเคอฟรานซ์ เข้ามากรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนตุลาคม ค.ศ. 1899 และถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ 7 มีนาคม ค.ศ. 1900

สำหรับผู้แทนของรัฐบาลไทยคือ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ โดยมีเจ้าพระยาอภัยราชา (G. Rolin Jacquemyns) เป็นผู้ช่วยในการเจรจาที่สำคัญ ในตอนแรกเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้เจรจากับนายเคอฟรานซ์ แต่ตกลงกันไม่ได้ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการจึงเป็นผู้เจรจาเอง แต่ก็ยังคงอาศัยเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นกำลังสำคัญในการร่างสัญญา นอกจากนี้ก็ยังมีบุคคลอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการเจรจา คือ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรมหมื่นราชบุรุษวิจิตรฤทธิ พระวิภาควภาค (Mc Carthy) และนายริเวตต์ คาแนค (Rivet Carnac)

การเจรจาที่สำคัญคือเรื่องการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี *

* เป็น 1 ใน 4 ของปัญหาที่นำมาเจรจาในครั้งนี้ คือ

1. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส
2. ปัญหาเขตแดนหลวงพระบาง และฝั่งขวาแม่น้ำโขง
3. ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร
4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี.

ในบรรดาหัวข้อที่นำมาเจรจานั้น สำหรับฝ่ายไทย การเจรจาเรื่องการถอนทหารออกจากจันทบุรี นับเป็นปัญหาสำคัญที่สุด

เป็นเสมือนเส้นพรมแดนที่เสียดแทงใจอยู่เสมอ เป็นเรื่องกังวลของรัฐบาลไทย และเจ้าหน้าที่ตลอดมา เรื่องจันทบุรีนั้นแล้ว ไทยได้ประพฤติดำเนินหนังสือสัญญาปี 1893 เสรีจีนทุกขอ ควรที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกเสียไค่นานแล้ว ก็หาถอนไม่ การที่ตั้งอยู่เดิยวนี้ไม่เป็นการยติธรรมเลยสักนิดเดียว เมืองที่ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่โดยไมยติธรรมนั้น ไทยยังถือว่าป็นแผนดินของไทยเสมอ แต่ฝรั่งเศสมีอำนาจมากกว่า ก็ตองจำใจทนให้อยูไปเท่านั้น¹

ในการเจรจากรังนี้ ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสพยายามที่จะหลีกเลี่ยงไม่กล่าวถึงปัญหาจันทบุรี แต่อัครราชทูตไทยที่กรุงปารีส ไค้ร้องเรียนไปยังรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสว่าถ้าไม่มีการนำเรื่องจันทบุรีมาเจรจา ก็จักยกเลิกการเจรจาทั้งหมด ทั้งนี้เพราะรัฐบาลไทยตองการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาสำคัญอันดับแรก แต่ฝรั่งเศสกลับสนใจดินแดนหลวงพระบางฝั่งขวา และเรื่องคนในบังคับ

การดำเนินการทางการทูต โดยเฉพาะการเจรจาระหว่างนายเคอ-ฟรานซ์ กับเจ้าพระยาอภัยราชา (Rolin-Jacquemyns) ตองหยุดลง เพราะทั้ง 2 ฝ่ายไม่สามารถที่จะตกลงกันได้ นายเคอฟรานซ์ ไค้กล่าวว่าจะไม่ยอมพุดจาปรึกษากับเจ้าพระยาอภัยราชาอีก กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ จึงตองเป็นผู้ดำเนินการเจรจาแทน การเจรจาในวันที่ 2 มกราคม ค.ศ. 1900 ฝ่ายฝรั่งเศสไค้เสนอว่าฝรั่งเศสจะยอมออกจากจันทบุรี โดยไม่มีกำหนดเวลาที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.19/2 ใบบอกพระยาสุรียานุวัตร ราชทูตสยามกรุงปารีส กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 121.

ว่าไว้ 2 เดือน ขอเสนอคัดกล่าว ทำให้ฝ่ายไทยตีใจมาก ถึงกับยินยอมข้ออื่น ๆ ให้แก่ฝรั่งเศสเพิ่มขึ้น¹ แต่ปรากฏว่าในร่างสัญญาที่นายเคอพรานซ์เสนอนั้น กล่าวแต่เพียงว่าสนธิสัญญาและอนุสัญญา ค.ศ. 1893 จะมีผลบังคับใช้ต่อเมื่อ ไทยยกดินแดนหลวงพระบางฝั่งขวา ซึ่งปักปันพรมแดนเรียบร้อยแล้วให้แก่ฝรั่งเศส² ไม่มีการกล่าวถึงการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีเลย ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศส ต้องการให้เรื่องการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นข้อต่อรองกับไทย เพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสให้มากที่สุด ฝรั่งเศสจึงหลีกเลี่ยงอยู่ตลอดเวลา

กรมหลวงเทวะวงศัวโรปการทรงเห็นว่า การถอนทหารออกจากจันทบุรีมีความสำคัญต่อไทยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับยอมยกดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบางตามที่ฝรั่งเศสขอ และยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสครอบคลุมไปถึงชั้นหลานที่เกิดในประเทศไทย อันเป็นบุตรของคนในบังคับฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกไป แต่ถาฝรั่งเศสไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีเพียงข้อเดียว 2 ข้อแรกฝ่ายไทยก็ยอมให้ไม่ได้³

ฝ่ายไทยยอมผ่อนปรนให้กับฝรั่งเศส ในการถอนทหารออกจากจันทบุรี หากฝรั่งเศสมีเหตุผลในทางการเมือง ฝ่ายไทยก็ยินยอมให้ฝรั่งเศสถอนทหาร

¹ กองบรรณาธิการ, กต. เพิ่ม 2.24 "Comparison of Draft Convention between Siam & France for Settlement of Questions" อ้างจาก สุวิทย์ ชีรัสชาวัต, ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126, หน้า 203.

² กองบรรณาธิการ, กต. เพิ่ม 2.24 "Comparison...".

³ กองบรรณาธิการ, กต. เพิ่ม 2.24 กรมหลวงเทวะวงศัวโรปการ-ร.5 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 118 (ค.ศ. 1900).

ออกไปจากจันทบุรีอย่างเงียบ ๆ โดยไม่ต้องเขียนไว้ในสัญญา แต่ฝรั่งเศสไม่
ตอบ

ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1900 รัฐบาลฝรั่งเศสยืนยันถึงความ
ต้องการของฝรั่งเศส ดังนี้

1. ฝรั่งเศสต้องการดินแดนฝั่งขวาของหลวงพระบางทั้งหมดตามที่
นายเคอเฟรานซ์ขอ

2. ฝรั่งเศสต้องการขยายคุณสมบัติของคนในบังคับฝรั่งเศสออกไป
จนถึงหลาน

3. ฝรั่งเศสไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี

เมื่อฝรั่งเศสยืนยันที่จะไม่ถอนทหารออกจากจันทบุรี วันที่ 27 กุมภาพันธ์
ค.ศ. 1900 จึงเป็นวันสุดท้ายของการเจรจาครั้งนี้ และปัญหาจันทบุรีก็ยังคงเป็น
หนามยอกอกของไทยอยู่ต่อไป และจะเป็นหัวข้อสำคัญในการเจรจาครั้งต่อ ๆ ไป
ด้วย

การเจรจาระหว่างไทย-ฝรั่งเศสครั้งที่ 2 ค.ศ. 1902

หลังจากการเจรจาครั้งแรกไม่ประสบผลสำเร็จ ไทยกับฝรั่งเศส
เริ่มเจรจากันใหม่อย่างจริงจังอีกครั้งในปี ค.ศ. 1902 ผู้แทนฝ่ายไทยคือ
พระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ผู้แทนฝ่าย
ฝรั่งเศสคือ นายเดลคาเซ (Delcasse) รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส
ค.ศ. 1898-ค.ศ. 1905 และเคยเป็นรัฐมนตรีว่าการอาณานิคม ระหว่าง
ค.ศ. 1893-ค.ศ. 1895

ปัญหาที่นำมาเจรจาในครั้งนี้เป็นปัญหาที่สืบเนื่องมาจากสนธิสัญญา
ค.ศ. 1893 นั้นคือปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี *

การเจรจาปัญหาการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี ครั้งที่ 2

ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองจันทบุรี ภายหลังจากที่เลิกปิดล้อมอ่าวและ
ก่อนที่จะมีการเจรจาทางการทูตพิเศษ ฝ่ายฝรั่งเศสกับเสนาบดีว่าการต่างประเทศ

ตามหลักฐานของนายปาวีได้กล่าวว่า เรือดูแลของฝรั่งเศสยึดจันทบุรี
ในวันที่ 9 สิงหาคม ค.ศ. 1893¹ โดยกัปตันเรือดูแล ได้บอกกับพระยาวิชายาธิบดี
เจ้าเมืองจันทบุรีว่า

คอเวอนเนอร์เขนาราล ฝรั่งเศส มีคำสั่งให้มารักษาเมืองจันทบุรีจน
กว่าฝรั่งเศสแลสขามจะตกลงกัน คอเวอนเนอร์เขนาราล ฝรั่งเศสมีคำสั่ง
ให้กลับจึงจะกลับ ถ้ามีเหตุขึ้นโดยุบายเกิดขึ้น จะให้ทหารฝรั่งเศสช่วย
ทำสิน แต่วันนี้ ขอให้ทหารไทยถอนไปไหนอย่าให้เห็น²

* เป็น 1 ใน 4 ของปัญหาที่เจรจากันครั้งนี้ คือ

1. ปัญหาพรมแดนคานตะวันออก
2. ปัญหาเขต 25 กิโลเมตร
3. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส และเขตอิทธิพล
4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี.

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/4 พระยาสุริยานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ สัญญา 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 ที่ 25
16 ตุลาคม ร.ศ. 121 (ค.ศ. 1902).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.18.2/1 หนังสือพระยาวิชายาธิบดี
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 112.

ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีต่อมาจนถึงการเจรจาครั้งที่ 2 เป็นเวลานาน 9 ปี แต่ฝรั่งเศสก็ไม่มีทีท่าที่จะถอนทหารออกไปจากจันทบุรี นายเคลคาเซกล่าวถึงฐานะของเมืองจันทบุรีในขณะนั้นว่า

โดยที่ฝรั่งเศสได้ตั้งมาถึง 9 ปีแล้วนั้น ความนิยมของโลกย่อมจะถือได้ว่า เมืองจันทบุรีเป็นของฝรั่งเศสเสียแล้ว การที่ฝรั่งเศสจะยอมคืนให้ไทยนั้น คนในเมืองฝรั่งเศสจะร้องติเตียนคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสเพียงใด ฝรั่งเศสมีอำนาจมากกว่าความยุติธรรมจะมีถ้าไม่ ไม่ต้องพูดไปถึง ฝรั่งเศสจะเอาเสียที่เคียวก็หาเป็นผู้ใดจะกล้าไปตัดทอนชัคขวางไม่¹

พระยาสุรียานุวัตรเห็นด้วยกับคำกล่าวของนายเคลคาเซ จะเห็นได้จากรายงานที่ส่งมายังกรุงเทพฯ ของพระยาสุรียานุวัตร กล่าววว่า

ความนี้เป็นความจริงอยู่มาก ถึงข้าพระพุทธเจ้าจะอ้างหนังสือสัญญาหรือกฎหมายอย่างใดมากล่าวก็ไม่ไหว เพราะไม่มีศาลฎาทระลาการใดจะเป็นผู้ตัดสินใด ต้องแก่กันควยอำนาจอยู่เอง การเป็นเช่นนี้ถึงเมืองจันทบุรีเป็นแต่เมืองเล็กนอยก็จริง โดยที่คนชาวเมืองเป็นชาติไทยแท้แท้ ถ้าพูดอยู่ไว้ก็เสมอกับหิงหนามอันใหญ่ยกอยู่ในอก ไคความเจ็บปวดเข้าใจไม่มีที่สิ้นสุดไค²

ฝ่ายอังกฤษนั้นไม่พอใจมาตั้งแต่ปีแรกที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี เซอร์ ริชาร์ด เคมเปิล (Sir Richard Temple) สมาชิกสภาขุนนาง ได้พูดเรื่องนี้ในสภาขุนนาง เมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม ค.ศ. 1894 ว่า การยึดครองจันทบุรีเป็นอันตรายต่อบรรณภาพของสยาม อังกฤษจะต้องพูดสักวันหนึ่งจะต้องให้เห็นอำนาจและรู้สึกว่ อังกฤษจะไม่ยอมให้ฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองจันทบุรีต่อไป หรือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.19/4 สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการทำสัญญานอญ ลงวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 121.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.19/1 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 121.

ไม่เช่นนั้นปัญหาที่ต้องนำเข้าสู่ความตกลงระหว่าง 2 มหาอำนาจก่อนที่มันจะสายเกินไป¹

การที่ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรียืดยาว เนื่องจากข้อบกพร่องของอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 ข้อ 6. ซึ่งกล่าวเอาไว้ว่า

ข้อ 6. คอเวอรนุแมนต์ฝรั่งเศสจะไต่ตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะไต่ทำการสำเร็จแล้ว ตามขอความในหนังสือสัญญานี้ และเป็นคนว่าจนถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จ และเป็นการสงบเรียบร้อย ทั้งฝั่งชายภาคตะวันออก และฝั่งขวาภาคตะวันตกเพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ในหนังสือสัญญานฉบับใหม่ที่ทำไว้วันนี้ ข้อ 3. นั้น²

จากข้อความที่ขีดเส้นใต้ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็นว่ายังกำกวมอยู่ และทรงวิตกว่าความข้อนี้จะมีผู้หาเหตุกล่าวได้เสมอว่า "การยังไม่สงบเรียบร้อย"

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกไปจากจันทบุรีให้ได้ ไทยจึงเสนอขอกำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส เมืองกำปาศักดิ์เป็นประเทศราชเก่าแก่ของไทยแห่งหนึ่ง เมื่อเทียบกับจันทบุรีแล้ว กำปาศักดิ์เป็นเมืองที่มีพื้นที่และประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากกว่า แต่การที่จ่ายอมยกเมืองนี้ให้ฝรั่งเศสเพราะเห็นว่าคนกำปาศักดิ์ในทุกวันนี้ จิตใจไปผูกพันอยู่ข้างฝรั่งเศสมากแล้ว แม้จะเสียค่ายก็เต็มใจเสียสละไปเพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรี และที่ 25 กิโลเมตร กับข้อบังคับ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.12/9 พระยาประสิทธิศาสตร์การ อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 21 ธันวาคม ร.ศ. 119 (1900).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.8.2/5 ฝรั่งเศส ศก 112 (ตอนปรึกษาสัญญา).

สำหรับเมืองพระตะบอง เสียมราฐ¹ ควบคู่ สำหรับการถอนทหารออกจากจันทบุรีนั้น จะทำเมื่อมีการรติไฟ (Ratify) แล้ว ไทยมอบจำปาศักดิ์ มโนไพร ให้แก่ ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็จะถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที¹

สนธิสัญญา¹นี้ลงนามเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 ฝ่ายไทยมีพระยาสุรียานุวัตร อัครราชทูตประจำกรุงปารีสเป็นผู้ลงนาม ฝ่ายฝรั่งเศสมีนายเคดคาเซ รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศเป็นผู้ลงนาม

สาระสำคัญของสัญญามี 10 ข้อดังนี้²

1. ว่าด้วยการกำหนดเขตแดนเมืองมโนไพร เมืองหลวงพระบาง ผังขวา และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งไทยออกให้ฝรั่งเศส
2. เรื่องการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี
3. ยกเลิกสัญญาข้อ 3 ข้อ 4 ในหนังสือสัญญา 3 ตุลาคม 1893
4. ข้อจำกัดเรื่องการโยธาในลุ่มแม่น้ำโขงฝั่งขวา
5. ว่าด้วยคนชนิโคคควรจะได้ความป้องกันของฝรั่งเศส
6. ว่าด้วยเรื่องบัญชีจดทะเบียนและเรื่องเงินที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
7. ว่าด้วยเรื่อง "The most favour nation"
8. ขอบเขตของสัญญา
9. ใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลักในการตีความ
10. ให้รติไฟภายใน 4 เดือน

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/4 สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการทำสัญญานอญ 7 ตุลาคม 121.

² สวรรค์ สุวรรณโชติ, เรื่องเดิม, หน้า 105

ความล้มเหลวของสนธิสัญญา 7 ตุลาคม 1902

สนธิสัญญามับลงวันที่ 7 ตุลาคม 1902 ปรากฏว่าไม่มีผลบังคับใช้ ทั้งนี้เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้นำสัญญาเสนอให้รัฐสภาพิจารณาให้สัตยาบัน

การที่รัฐบาลไม่ยอมเสนอเป็นเพราะได้รับการคัดค้านอย่างมากทั้งจากนักการเมืองและหนังสือพิมพ์ในกรุงปารีส

รัฐสภาฝรั่งเศสขณะนั้นมีพรรคอาณานิคมเป็นพรรคฝ่ายค้านที่มีเสียงมากที่สุด และเป็นกลุ่มที่มีส่วนอย่างสำคัญในการคัดค้านและโจมตีสนธิสัญญาดังกล่าว โดยเฉพาะนายกาเบรียล ฮาโนโตซ์ (Gabriel Hanotaux) 1853-1944) สมาชิกพรรคอาณานิคมและมีฝีมือในการเขียนมาก เขาได้เขียนเกี่ยวกับสัญญามับนี้ในหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งความว่า สนธิสัญญามับปี 1893 เป็นสนธิสัญญาที่ดีอยู่แล้ว เพราะทำให้ฝรั่งเศสสามารถบีบบังคับสยามได้ มาตรการที่ใช้บีบบังคับได้เป็นอย่างดีคือ การยึดจันทบุรี เพราะจันทบุรีเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ซึ่งเรียกได้ว่า "เป็นยิบรอลตาแห่งสยาม" ฝรั่งเศสจะบีบบังคับกรุงเทพฯ ให้ทำอย่างไรก็ได้¹

นอกจากนั้นยังมีบางคนโจมตีกล่าวหาว่า นายเคลคาเซอรับสินบนจากอังกฤษและเป็นกบฏ² หนังสือพิมพ์ในกรุงปารีสแทบทุกฉบับก็โจมตีการทำสัญญามับนี้³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ 17 ต.ค. 121 (1902).

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 พระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ 17 ต.ค. 121 (1902).

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/1 พระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ 1 พ.ย. 121.

การถูกคัดค้านอย่างหนักจากฝ่ายต่าง ๆ มีผลต่อท่าทีของรัฐบาลฝรั่งเศสอย่างมาก จนในที่สุดนายเคลคาเซก็ตัดสินใจไม่นำสัญญาฉบับนี้เข้าสู่รัฐสภา แม้ว่าฝ่ายไทยจะพยายามอ่อนน้อมตามความต้องการของฝรั่งเศสหลายประการ แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เมื่อไม่ได้รับการรื้อฟื้น สนธิสัญญาฉบับนี้ก็ไม่มีความหวังค้ำชู และถูกยกเลิกไปโดยปริยาย

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างการเจรจาครั้งแรกกับครั้งนี้แล้ว ความล้มเหลวจะแตกต่างกัน ครั้งแรกเป็นเพราะฝรั่งเศสเรียกร้องมากเกินไป ขณะเดียวกันก็ไม่ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี ซึ่งไทยถือว่าเป็นปัญหาใหญ่และสำคัญที่สุด แต่การล้มเหลวในการเจรจาครั้งที่ 2 เป็นผลมาจากการที่รัฐบาลฝรั่งเศสถูกโจมตีและได้รับการคัดค้านอย่างหนักจากนักการเมืองฝ่ายค้านและจากหนังสือพิมพ์ ดังนั้นปัญหาเรื่องจันทบุรีจึงยังคงมีอยู่ต่อไป

การเจรจาปัญหาจันทบุรีและการลงนามในสัญญา 13 กุมภาพันธ์ 2447

ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี* และปัญหาตราศร เกือบจะเรียกได้ว่า เป็นปัญหาเดียวกัน ในการเจรจาเพื่อทำสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447

การเจรจาเพื่อให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรี เป็นปัญหาที่สำคัญที่สุดของรัฐบาลไทยในการเจรจาแต่ละครั้ง นับตั้งแต่การเจรจาใน

* เป็นปัญหาสำคัญ 1 ใน 4 ของการเจรจาครั้งนี้คือ 1. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส 2. ปัญหาดินแดนที่ยกให้แก่ฝรั่งเศสคือ หลวงพระบางฝั่งขวา จำปาศักดิ์ มโนไพร 3. ปัญหาการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลเขมร 4. ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี.

กรุงเทพฯ พ.ศ. 2442-2443 และการเจรจาเพื่อทำสัญญา พ.ศ. 2445 ตลอดจนมาจนถึงการเจรจาเพื่อทำสัญญาครั้งนี้ ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรี ก็ยังคงเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่อีกข้อเดียวเท่านั้น¹ ฝ่ายฝรั่งเศสถือว่าปัญหานี้มีความสำคัญสำหรับฝ่ายไทยเพียงใด ดังนั้นในการเจรจาทุกครั้ง ฝรั่งเศสจะใช้ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นเครื่องต่อรองเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสมาโดยตลอด² ซึ่งรวมถึงการเจรจาดังนี้ด้วย

ในครั้งนี้อการเจรจาได้ทำความคุ้นกันไป ทั้งที่กรุงปารีสระหว่างอัครราชทูตไทยประจำกรุงปารีสกับรัฐมนตรีการต่างประเทศฝรั่งเศส และที่กรุงเทพฯ ระหว่างอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ กับเสนาบดีว่าการต่างประเทศไทย นอกจากนี้ไทยยังได้จ้าง นายเอ็ดเวิร์ด เสนีย์ สโตรเบล ผู้เชี่ยวชาญทางด้านกฎหมายระหว่างประเทศ และการทชชาวอเมริกันเป็นที่ปรึกษาในการเจรจาดังนี้ นับเป็นผู้ที่มีบทบาทที่สำคัญผู้หนึ่งในการเจรจาดังนี้

การเจรจาเพื่อทำอนุสัญญาครั้งนี้ ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นปัญหาที่ยุ้งยากและยืดเยื้อมาจากปัญหาการปักปันเขตแดน ตั้งแต่ทะเลสาบเขมรกับชายฝั่งทะเลอ่าวไทย³ การปักปันเขตแดนนี้สร้างปัญหาให้กับฝ่ายไทย ทั้งนี้เพราะไม่มีการลงหลักหินไว้ว่า ดินแดนทรงไหนเป็นของไทยและทรงไหนเป็นของเขมร หลักฐานที่มีอยู่เป็นหลักฐานทางมนุษยวิทยา คือ พลเมืองที่อาศัยอยู่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กรามทูตกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 16 ก.พ. 122 (1904).

² สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดิม, หน้า 310.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/6 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กรามทูตกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 12 เม.ย. 122 (1903).

ทางด้านตะวันตกของภูเขามรรทัตเป็นชาวไทยพูดภาษาไทย ส่วนพลเมืองที่อาศัย
อยู่ทางด้านตะวันออกของภูเขามรรทัต เป็นชาวเขมรพูดภาษาเขมร และตามที่
ปรากฏในรายงานของญวราชการ เมืองบริเวณดังกล่าว ถือกันว่าแนวภูเข
มรรทัตเป็นเส้นแบ่งพรมแดนไทย-เขมร และทั้งฝ่ายไทยและเขมรต่างก็ไม่เคย
รุกรานเข้าไปพำนักเขาคานที่เป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง พระยาสุรียานุวัตรได้ยื่นกราน
ตามหลักฐานดังกล่าวกับนายเคลคาเซตตลอดเวลา แต่การเจรจาเรื่องพรมแดน
ต้องชะงักลงเมื่อฝ่ายฝรั่งเศสได้แสดงให้เห็นว่าต้องการทราบของไทย และเพิ่ง
จะมีการตกลงกันได้ภายหลังลงนามในหนังสือสัญญาฉบับ 13 กุมภาพันธ์ 2447

การเจรจาในระยะหลัง ฝรั่งเศสได้เรียกร้องเอาผลประโยชน์ของ
ตนเป็นใหญ่ หลังจากของไทยยอมยกดินแดนหลวงพระบางฝั่งขวา จำปาศักดิ์
มโนไพร ให้ฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังไมยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี ฝ่าย
ไทยมีท่าทีเสียเปรียบฝรั่งเศสมากขึ้นทุกที แต่ก็ยกเลิกไม่ได้เพราะกลัวว่าจะเป็
อันตรายต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ¹

ถึงแม้ฝ่ายไทยไม่เต็มใจในการเจรจา แต่ก็จำเป็นต้องให้ดำเนินการ
ต่อไป นายเคลคาเซได้ยื่นข้อเสนอที่จะให้มีการถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่จะ
คงไว้ในเมืองจันทบุรี 25 คน โดยให้เหตุผลว่าเพื่อให้ทหารเหล่านี้รักษาสิ่งก่อสร้าง
เช่นโรงทหารของฝรั่งเศส ซึ่งสร้างไว้ในระหว่างยึดครอง เขาต้องรับผิดชอบใน
การที่ฝรั่งเศสต้องลงทุนไปในการนี้² และนายเคลคาเซยังกล่าวว่า ทหาร 25 คน
ไม่สำคัญประการใด จะถือเป็นการยึดครองได้อย่างไร แต่พระยาสุรียานุวัตร
เห็นว่าจะมีทหาร 25 คน หรือ 500 คน ก็ถือว่าเป็นการ occupation

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดิม, หน้า 313.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรโปการ ลงวันที่ 4 มกราคม 122 (1903).

เหมือนกัน¹ และยังโต้ตอบข้ออ้างของนายเคลคาเซว่า ฝ่ายไทยไม่ได้ขอให้
ฝรั่งเศสทำ (สิ่งก่อสร้าง) เมื่อทำลงไปแล้วในที่ดินที่ไม่ใช่ของฝรั่งเศส ฝรั่งเศส
ก็เอาไปไม่ได้ เพราะทรัพย์สินจะต้องเป็นของเจ้าของที่ดิน และว่าถ้าจะระเบิด
สิ่งที่เป็นฝรั่งเศสสร้างมาก็จะยินดี เพราะไทยไม่ต้องการอะไรที่ฝรั่งเศสมาสร้างไว้
และเมื่อฝรั่งเศสออกไปก็ไม่ได้ออกไปเปล่า ไทยต้องยอมยกเมืองหลวงพระบาง
นครจำปาศักดิ์ มโนไพร และอื่น ๆ อีกหลายประการ² เมื่อฝ่ายไทยไม่ยินยอม
ตามข้อเสนอของนายเคลคาเซ นายเคลคาเซจึงได้มอบให้นายกอร์กอกอง
อธิบดีกรมการเมือง เป็นผู้เจรจาแทน

นายกอร์กอกองได้หาอุบายใหม่โดยอ้างว่า พรรคอาณานิคมไม่ยอมให้
ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี จนกว่าจะมีการปักปันเขตแดนระหว่างทะเลสาบ
กับอ่าวไทยเสร็จเรียบร้อยแล้ว และกล่าวเพิ่มเติมว่า การที่ฝรั่งเศสมีทหาร
25 คนไว้ในจันทบุรีก็เพื่อให้เกิดการ "occupation" แต่พอเป็นพิธีเท่านั้น
พระยาสุริยานุวัตรเห็นว่าการกระทำของฝรั่งเศสเป็นการตลบตลวงมีเล่ห์เหลี่ยม
เพราะในครั้งแรกอ้างว่าที่จะให้มีทหารฝรั่งเศส 25 คนอยู่ในจันทบุรีนั้นก็เพื่อ
จะรักษาของ ไม่ใช่การ occupation แต่ตอนหลังก็ไม่ยอมถอนทหารออกไป
จนกว่าจะมีการปักปันเขตแดนเสร็จ การที่ฝรั่งเศสขอให้ให้มีทหารอยู่ในจันทบุรี
25 คนต่อไปนั้น "เป็นการเจ็บหนักเจ็บหนาเหลือที่จะส่งความแค้นลงไว้ได้
เจ็บปวดตรงว่าเราจะเอาทหารนี้ไว้เป็นลิมส์สำหรับที่จะตอกเอามณฑลเมืองตราด
และเกาะกงแยกออกไปจากอกของเรา"³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.19/7 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

² เฟิ่งอ้าง.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.19/17 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

ฝรั่งเศสขอทราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี

ปัญหาทราบเป็นปัญหาใหม่ที่เพิ่มขึ้นมาในการเจรจาครั้งนี้ นายเคลคาเซ ได้ยื่นข้อเสนอใหม่ นั่นคือ ถ้าไทยจะให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรีจะต้องยกเมืองตราดให้กับฝรั่งเศส เป็นการแลกเปลี่ยน ถ้าไม่ไฉ้จะไม่ยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ขอให้ฝ่ายไทยตอบภายใน 24-48 ชั่วโมง¹

การที่ฝรั่งเศสยกเอาตราดขึ้นมาเป็นข้อต่อรองใหม่ สร้างความวิตกและหนักใจให้กับฝ่ายไทยมากยิ่งขึ้น ดังรายงานของพระยาสุรียานุวัตรกล่าวว่

เรื่องเมืองตราดกับจันทบุรีเข้ามาขวางอกอยู่เช่นนี้ เหลือสติปัญญาและเหลือกำลังที่จะตกลงในใจลงใจแก่ ๆ ความหนักของหน้าชาพระพุทธรเจ้าอยู่เสมอว่า ถาสัญญาตกลงกันไม่ได้ เมืองจันทบุรีแลตราดก็พรากจากอกเป็นแน่ เสียค่ายเมืองตราดที่เป็นเมืองนอยกุดี้จะพลอยเสียเมืองจันทบุรีที่เป็นเมืองใหญ่ตามไปควย... ครั้นจะยอมให้เมืองตราดและเกาะกงก็ศุใจไม่ได้ เพราะ... ชาวเมืองนั้นเป็นชาติไทยที่แท้เสมอกับเป็นเลือดเนื้ออันเดียวกัน จะรบกับเขาก็สู้เขาไม่ได้ จะทำอย่างไรดี²

พระยาสุรียานุวัตรได้ยื่นรายงานมายังกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันก็ได้ปรึกษากับเซอร์เอคมัน มอนตัน* ว่าควรจะยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศสหรือไม่

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศวร์โรปกการ ลงวันที่ 4 มกราคม 122.

² กองจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตรกราบทูลกรมหลวงเทเวศวร์โรปกการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

* เซอร์เอคมัน มอนตัน เป็นเอกอรรคราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส.

เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนซัน ให้ความเห็นว่าเป็นปัญหาที่ทอประกาย และเท่าที่ฟังความมาก็เห็นได้ชัดว่าฝรั่งเศสตั้งใจจะเอาเมืองตราดให้ได้ไม่ว่าทางใดทางหนึ่ง ถ้าให้ไม่ได้ฝรั่งเศสคงไม่ออกจากเมืองจันทบุรี ถึงในเวลานี้ก็จะยอมให้เขาเหลือทหารไว้ 25 คน การที่มีทหาร 1 คน หรือ 25 คน หรือ 1,000 คนนั้น เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนซัน เห็นว่าเป็นนอกคิวเพชั่นเท่านั้น ถ้าฝรั่งเศสไม่พอใจขึ้นเมื่อใดก็จะเอาทหารกลับเพิ่มเติมเข้าไปในเมืองจันทบุรีได้เสมอ ถ้าไทยท่านทาน ก็จะเป็นเหตุที่จะพลาดไควว่าฝ่ายไทยกองสงครามเย็น เซอร์ เอ็ดมันด์ มอนซัน บอกแก่พระยาสุรียานุวัตรว่าขออย่าให้ติดรบกับฝรั่งเศสเป็นอันขาด ถ้าวิวาทกันขึ้นแล้วมิใช่แต่จะเสียตราด ต้องเสียเมืองจันทบุรีเข้าไปอีกด้วย¹

ในที่สุดพระยาสุรียานุวัตร ก็ได้เสนอแนวทางของอนุสัญญาไว้ 2 ประการคือ

1. ถ้าไทยยกตราดและเกาะอีกหลายเกาะให้ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสต้องถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที และอนุสัญญาข้ออื่น ๆ ก็ใช้ได้ทั้งหมด
2. รัฐบาลไทยจะไม่ยกดินแดนฝั่งซ้ายของทะเลสาบ จำปาศักดิ์ มิโนไพร ให้แก่ฝรั่งเศส ถ้าหากว่าการปักปันเขตแดนตกลงกันไม่ได้ ส่วนเรื่อง 25 กิโลเมตร พระตะบอง เสียมราฐ หลวงพระบางฝั่งขวา และเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสคงเติมให้ฟรีไฟตามอนุสัญญานี้

พระยาสุรียานุวัตรเห็นว่าถ้าทำตามประการหลัง จะยืดเวลาในการเตรียมต่อสู้กับฝรั่งเศสไปได้อีก 6 เดือน และยังหวังว่าเมื่อถึงเวลานั้นฝรั่งเศส

¹ ก่องจดหมายเทศุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ลงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 122.

จะถูกดึงเข้าร่วมในสงครามญี่ปุ่น-รัสเซีย ในฐานะพันธมิตรของรัสเซีย¹
อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไทยยอมรับข้อเสนอนี้หรือไม่ ไม่มีหลักฐานปรากฏ

ไทย-ฝรั่งเศสลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447

การลงนามในครั้งนี้เป็นเพราะสถานการณ์ในขณะนั้นบีบบังคับ คือ
ฝรั่งเศสได้ส่งทหารมาทางตะวันออกเป็นอันมากในระยะเวลาที่ญี่ปุ่นกับรัสเซียกำลัง
จะทำสงครามกัน และมีข่าวหลายกระแสกล่าวว่ ฝรั่งเศสจะใช้กำลังส่วนนี้
จัดการกับไทย ขณะเดียวกันอังกฤษก็หันมาเจรจากับฝรั่งเศส เพื่อตกลงกับปัญหา
อาณานิคมกันฝ่ายไทยจึงเห็นว่าถ้ายอมทำสัญญากับฝรั่งเศสเสียในตอนนี้ ก็ยังดี
กว่าไปทำสัญญาหลังจากที่อังกฤษกับฝรั่งเศสตกลงปัญหาต่าง ๆ กันไปแล้ว ซึ่ง
ไทยไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่าอังกฤษจะปล่อยให้ฝรั่งเศสจัดการกับไทยรุนแรง
มากขึ้นเพียงใด ในฝ่ายฝรั่งเศสเองก็ต้องรีบลงนาม เพราะฝรั่งเศสเป็น
พันธมิตรกับรัสเซียจึงกลัวว่าจะถูกดึงเข้าร่วมในสงครามระหว่างญี่ปุ่น-รัสเซีย
และอาจจะเกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษพันธมิตรของญี่ปุ่นได้²

การลงนามในครั้งนี้จึงเป็นไปอย่างเร่งรีบ ดังเหตุจากผู้ลงนามใน
สัญญาฝ่ายไทยก็คือ พระยาสุรียานุวัตร อรรคราชทูตไทยประจำกรุงปารีส ส่วน
ฝ่ายฝรั่งเศสก็คือนายเคลคาเซ รัฐมนตรีต่างประเทศ ต่างจากสัญญาฉบับอื่น ๆ
ซึ่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศจะเป็นผู้ลงนาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วังศวรโปการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 122.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/17 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วังศวรโปการ ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 122.

หนังสือสัญญาฉบับวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2447 มีทั้งหมด 16 ข้อ
สรุปใจความได้ดังนี้¹

1. กำหนดเขตแดนไทยกับเขมรโดยถือเทือกเขามรรทัดเป็นหลักแล้ว วกกินดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงหน้าปากเซ
2. กำหนดเขตแดนหลวงพระบาง ไทยต้องยกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงหน้าหลวงพระบางให้แก่ฝรั่งเศส
3. บัญญัติให้ตั้งข้าหลวงผสมทำการปักปันเขตแดนตามความในข้อ 1 และ 2 นั้น ให้เสร็จใน 4 เดือน
4. ให้รัฐบาลยอมเสียสละอำนาจที่จะเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวงพระบางทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง แต่อนุญาตให้คนไทยขึ้นลงในแม่น้ำโขงตอนที่ตกเป็นของฝรั่งเศสก่อนนั้นได้สะดวก
5. เมื่อใดทำการปักปันเขตแดนและตกลงกันตามความข้างต้นนั้น โดยเสร็จสิ้นแล้ว ฝรั่งเศสสัรับว่าจะออกจากจันทบุรี
6. ทหารของไทยที่ประจำอยู่ดินแดนภาคอีสาน ต้องเป็นชาติไทยทั้งหมด ส่วนตำรวจนั้นยอมให้มิ้นายตำรวจเป็นชาติเคนมาร์ค แต่ถ้าจะเปลี่ยนเป็นชาติอื่นต้องปรึกษาฝรั่งเศสก่อน ส่วนตำรวจที่รักษาพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ นั้น ต้องเป็นคนพื้นเมืองทั้งสิ้น
7. การทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ดินแดนภาคอีสาน ต้องทำด้วยทุนและแรงงานของคนไทย ถ้าทำไม่ได้ต้องปรึกษาฝรั่งเศส

¹หลวงวิจิตรวาทการ, การเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพ ขุนจิตรการชำนาญ, 2509), หน้า 29-30.

8. ไทยจะขอให้ฝรั่งเศสเช่าที่ทำท่าเรือที่เชียงคาน หนองคาย
ไชยบุรี ปากน้ำคำ มุกดาหาร เขมราฐ และปากน้ำบอล

9. ไทยกับฝรั่งเศสจะตอกร่วมมือกันสร้างทางรถไฟจากพนมเปญ
ถึงพระตะบอง

ข้อ 10 และข้อ 11 บัญญัติวิธีการจดทะเบียนคนในบังคับ หรือ
อารักขาของฝรั่งเศส

ข้อ 12, ข้อ 13 ว่าด้วยอำนาจศาล

ข้อ 14, 15, 16 เป็นเรื่องพิธีการเกี่ยวกับสัญญา

การลงนามในสัญญานี้ จุดประสงค์ที่สำคัญของฝ่ายไทยก็คือต้องการให้
ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ถึงแม้จะรู้ว่าเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ฝ่าย
ฝรั่งเศสก็เป็นฝ่ายที่ได้ประโยชน์จากสัญญานี้มากกว่าสัญญาที่ทำใน พ.ศ. 2445
เสียอีก แต่ก็ยังไม่เป็นที่พอใจแก่คณะรัฐมนตรีและพรรคอานานิคม ตลอดจนพม่า
และหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส

รัฐบาลฝรั่งเศสมีความเห็นว่า เมืองนครจำปาศักดิ์ มโนไพร ที่ฝ่าย
ไทยยกให้ฝรั่งเศสนั้นไม่คุ้มกันกับที่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ทุ่มเทเงินทองเป็นจำนวนมาก
หลายล้านฟรังก์ เพื่อรักษากองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีเป็นเวลากว่า 10 ปี
ดังนั้นเพื่อให้คุ้มกับทุนที่ลงไป ฝรั่งเศสต้องรีบเอาแผ่นดินไทยตั้งแต่ตรากลงไป¹

ส่วนพรรคอานานิคมก็มีความเห็นในเรื่องนี้ไม่ต่างจากรัฐบาลฝรั่งเศส
โดยกล่าวว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกาล ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 123.

ฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในเมืองจันทบุรีถึง 10 ปีแล้ว จะเอาเมืองจันทบุรี
เสียที่เดียว คืนแดนใต้นั้นลงไป ก็คงเป็นของฝรั่งเศสเอง จึงก็เทียบ
มองซิเออร์เคลคาเซวาคือความเขลาไป แลจนทุกวันนี้ก็ยังตั้งคั้นว่าจะ
ชักขวางไม่ให้เซมเบอร์รี่ไฟหนึ่งสื่อสัญญาให้จงใด... พวกโกโลนี่กำเริบ
เลยไปไม่มีที่หยุดยั้งที่ไหนเลยยิ่งกำเริบหนักยิ่งขึ้น เพราะเห็นว่าในเรื่อง
เมืองไทยนี้ เห็นยาวเอาเซมเบอร์รี่เขาไว้ในโอวาศของเขาได้สนิทซาค
จะยุยงกรุงฝรั่งเศสทำอะไรแก่ไทยก็คงจะใดอย่างใด... ความในเรื่อง
เมืองตราดนี้ โดยที่มองซิเออร์เคลคาเซวากล่าวพวกโกโลนี่อย่างลนลาน
นั้นไปพลลงเป็นที่ประจักษ์ว่า เป็นการเข้าใจกันเสียแล้วว่าจะใดเมืองตราด
เป็นแน่¹

นอกจากนี้พวกหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสก็ต้องการตั้งกล่าวด้วย ส่วนพอลคา
ของฝรั่งเศสต้องการที่จะให้มีการตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่จันทบุรี และให้ยึดพระตะบอง
เสียมราฐ เป็นของฝรั่งเศสด้วย

การเจรจาหลังจากการลงนามแล้ว นายเคลคาเซวาค็ยืนยัน
เรื่องเดิม นั่นคือถ้าต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี จะต้องยกเมือง
ตราดให้กับฝรั่งเศส และมีการปักปันเขตแดนคานทะเลกันที่เดียว นายสโตรเบลที่
ปรึกษาของไทยเห็นว่าไม่มีเวลาใดที่จะเหมาะในการที่จะยกเรื่องนี้ขึ้นมาเจรจา
มากเท่าในขณะนี้และถ้าได้รับการยินยอม สามารถทำให้ฝรั่งเศสเห็นคล้อยตาม
ได้จะทำให้ฝรั่งเศสให้สัตยาบัน ถ้าชาาก็จะลาซาออกไปอีกหลายเดือน และโอกาส
ที่จะมีการเปลี่ยนรัฐบาลใหม่ในฝรั่งเศสก็มี ซึ่งอาจทำให้ไทยพบกับรัฐมนตรีต่าง-
ประเทศคนใหม่ทีอาจจะเป็นศัตรูกับไทยได้มากกว่านี้ ดังนั้นเพื่อหลีกเลี่ยง
เหตุการณ์บางอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ และทำให้จันทบุรีคงอยู่เป็นของไทย²

¹ เพิ่งอ้าง.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.6/12 หนังสือสโตรเบล กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 8 เมษายน 1904.

จุดประสงค์ที่สำคัญของนายสีโตร เบลก็คือต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีก่อน แล้วกำหนดแนวพรมแดนจากทะเลสาบใหญ่ไปจดทะเลอ่าวไทยอย่างกว้าง ๆ ก่อน ต่อจากนั้นจึงให้มีการปักปันเขตแดนโดยละเอียดอีกครั้ง และการที่จะให้ฝรั่งเศสถอนตัวออกไปจากจันทบุรี ไทยควรยกเมืองตราดให้แก่ฝรั่งเศส¹

ฝรั่งเศสตกลงถอนทหารออกจากจันทบุรี

ผลของการเจรจาไทยยินยอมตกลงยกเมืองตราดให้กับฝรั่งเศสตามคำแนะนำของนายสีโตร เบล เพื่อแลกกับการถอนทหารออกจากจันทบุรี นายสีโตร เบลได้เปรียบเทียบฝรั่งเศสว่าเหมือนเสือที่กำลังหิว ไทยต้องยอมยื่นเนื้อให้ก่อนหนึ่งคือเมืองตราดให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็คงพอใจ²

ฝ่ายไทยได้แจ้งให้ฝ่ายฝรั่งเศสทราบว่า ทหารฝรั่งเศสจะต้องออกจากจันทบุรีทันทีที่อนุสัญญาฉบับนี้ได้รับการให้สัตยาบันแล้ว และไทยก็จะมอบตราดให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสทันทีเช่นกัน³

ตามสัญญาฉบับนี้บ่งไว้ว่า ต้องให้สัตยาบันภายใน 4 เดือน คือภายในวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2447 แต่ก็ต้องทยอยออกไปจนถึงวันที่ 20 กรกฎาคมปีเดียวกัน⁴ ก่อนจะหมดอายุการให้สัตยาบัน รัฐบาลทั้ง 2 ประเทศได้ลงนาม

¹ เพิงอาง.

² ขจร สุขพานิช, ที่ปรึกษาแผ่นดินของรัชกาลที่ 5 ชุมนุมจุฬา
23 ตุลาคม 2512, หน้า 8.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/1 H.E. Phya Suriya-
Declasse 18th May 1904.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/6 Translation of the
Protocal Signed by H.E. Phya Suriya and Declasse on 11th of June 1904.

ในพิธีสาร (Protocal) ฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 ตามพิธีสารฉบับนี้รัฐบาลทั้ง 2 ฝ่ายตกลงกันว่า เมื่อรัฐบาลให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้แล้ว รัฐบาลไทยจะมอบตราด ผังซ้ายแม่น้ำคอบ และคานซ้ายให้แก่ฝรั่งเศส เป็นการเพิ่มเติมจากที่ให้ไว้ในอนุสัญญา 13 กุมภาพันธ์ 2447 และฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากจันทบุรีทันที ฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมให้สัตยาบัน จนต้องต่ออายุการให้สัตยาบันอีกเป็นครั้งที่ 2 ในเดือนธันวาคม 2447 รัฐบาลฝรั่งเศสจึงยอมให้สัตยาบันในสัญญาดังกล่าว

รัฐบาลไทยได้ตกลงมอบเมืองตราด และดินแดนอื่น ๆ ตามที่ได้ตกลงกันไว้ในสัญญาให้แก่ญวาราชการอินโดจีนในวันที่ 29 ธันวาคม 2447¹ และฝรั่งเศสจะถอนออกจากจันทบุรีในวันที่ 30 ธันวาคม ปีเดียวกัน²

ผลของสัญญานี้ที่สำคัญที่สุดคือ ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี และไทยก็ยอมยกเมืองตราด คานซ้าย และผังซ้ายแม่น้ำคอบให้กับฝรั่งเศสตามพิธีสาร ลงวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2447 เพื่อแลกเปลี่ยนกับการให้ทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี แต่ก็ไม่ยึดตราดต่อไปอีก จึงเป็นปัญหาที่รัฐบาลจะต้องเจรจาต่อไป

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/10 "ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส" 29 ธันวาคม 123.

² กองจกหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.19/10 หนังสือกรมหลวงเทเวศร์-วโรปการ ถึงนายบัวซอนนาลส์ 27 ธันวาคม 123.

ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี

ฝรั่งเศสได้ตกลงยอมถอนทหารออกจากจันทบุรีตามสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446 และได้ไปยึดตราคต๋อไปตามพิธีสาร ฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 นายบารอน เดอ กรเซด (Baron de Courcel)* ได้แสดงความเห็นการที่ทหารฝรั่งเศสเข้าไปตั้งอยู่ที่จันทบุรีว่า "เป็นการคอยให้ไทยได้กระทำตามหนังสือสัญญาฝรั่งเศสเท่านั้น ทวีเมืองและที่ดินแดนใกล้เคียงของเมืองนั้น ก็ได้อยู่ในความปกครองของเจ้าพนักงานกรุงสยามเสมอมา"¹

พวกนายทหารในจันทบุรีทราบข่าวเป็นการภายในล่วงหน้าแล้วว่า จะมีการถอนกองทหารออกจากจันทบุรี ผู้บังคับการทหารขณะนั้นคือ กอมมันด์ังส์ เวแนลจึงได้สั่งแก่ชาวฝรั่งเศสในจันทบุรีว่า

ถ้าจะไปต่งหนุ่ทาบลโคในอาณาเขตสยามแล้ว จงอุส่าห์รักษาความเรียบร้อยอย่าให้เกิดเหตุที่จะต่งไขควยกำลังอาวุธใดจะเป็นการคี่มาก ทั้งอย่าใดก่อเหตุขึ้นกับชาวสยามก่อนเลยที่เดียว เพราะได้รบคำสั่งอยู่ จุนี้ กอมมันด์ังส์ เวแนลยังได้สั่งแก่พวกจีนที่เอาไศรยุ๋่ชายน่าสุราแลสิ่งของซึ่งอยู่นาคายกองทหารฝรั่งเศสนั้นว่าอย่าใดปลุกสร้างโรงเรือนใดแข่งแรงเลย ภายใน 6 เดือนข้างหน้า การต่งกลุ่กันแล้ว กองทหารฝรั่งเศสจะโคถอนทหารไปจากเมืองจันทบุรี โรงรานที่พวกจีนเอาไศรยุ๋่อยู่นั้นก็ต่งรื้อถอนโดยราบเพื่อจะโคมอบให้แก่เคาเวอนเมนต์สยามต่งสิ้น ส่วนในกอง

* บารอน เดอ กรเซด เป็นเอกอรรคราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอน ขณะที่อังกฤษฝรั่งเศสทำหนังสือสัญญาเรื่องกรุงสยาม 1896.

¹ กองบรรณาธิการ กต., หนังสือจากพระยาสุรียานุวัตร กราบหมุดกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 4 ธันวาคม 123.

ทหารเองก็โค่นทุ้มแซมเอาไครย์อยู่ไปพลงกว่าจะถึงกำหนดที่จะรับความ
 ตกลง หามมิให้ก่อสร้างให้แข็งแรง เหมือนดังที่โค่นทำมาแล้ว ส่วนโคสำหรับ
 เลี้ยงกองทหารก็คะเนเอาแต่พอดี 6 เดือนทั้งขอเขาเปลือกให้ตัวพอ กับโค
 และมาทินก็กำหนดให้สองเป็นเดือน ๆ ละ 10 เกวียน 6 เดือนเป็นเขา
 60 เกวียนเป็นประมาณ ส่วนโคของมองซิเออร์ฟีลาเคนพ์ อยู่อีก 60 โคน
 กอมมันต์จึงความมากเหลือแก่ความต้องการไป ควรจัดทั่วไปชายที่กรุงเทพฯ¹

ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสคนสุดท้ายคือ กอมมันต์ดีโปเกสต์ โค
 เริ่มเคลื่อนย้ายทหารออกจากเมืองจันทบุรีไปส่วนย่อยล่วงหน้าไปก่อนบ้างแล้ว
 ตั้งแต่วันที่ 2 มกราคม 2447 ต่อมาในวันที่ 5 มกราคม ปีเดียวกัน ตั้งแต่เวลา
 11 ทุ่มจนถึงเวลาเช้า 3 โมงครึ่ง กองทหารฝรั่งเศสได้ออกจากจันทบุรีไป
 ปากน้ำทั้งทางบกและทางเรือ ไปทางบกประมาณ 113 คน ทางเรือ 50 คน
 ทั้งฝรั่งเศสและญวนและเรือลำเดียวรวม 60 ลำ² วันที่ 8 มกราคม* นับเป็น
 วันสุดท้ายของการถอนทหารออกจากจันทบุรีไปตั้งที่ตราด

ขุนภาษาสุนทร ซึ่งมีหน้าที่จัดการหาเรือบรรทุกสิ่งของให้แก่กองทหาร
 ฝรั่งเศสได้รายงานว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.2.2/15 หนังสือขุนภาษา-
 สุนทร ล่าม ถึงพระยาวิชัยภูมิผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ลงวันที่ 8 เมษายน 122.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, รัชกาลที่ 5 ฝ.2.2/15 หนังสือกรมหลวง-
 คำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ 6 มกราคม 123.

* ระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีตั้งแต่ 9 สิงหาคม 2436 ถึง 8
 มกราคม 2447 รวมเป็น 10 ปี 6 เดือน.

วันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2447 เวลา 11.00 กอมมันด์ังโพเค์สูง
เรือรบชื่อ เคซีเค เป็นเรือรบขนาดย่อมสามเสาสำหรับใช้ในลำแม่น้ำ
มีทหารประจำ 50-60 คน ปืนใหญ่เทาลูกกลมเกลี้ยง 6 กระบอก ปืนกล
2 กระบอก ความเร็ว 12 นอต บรรทุกสิ่งของจำพวกตะเคียง โคนและ
มา สำหรับส่งขึ้นที่แหลมงอบ และยังมีเรืออีกลำหนึ่งชื่อ เอรีคัง เป็นเรือ
ของบริษัทเมซาเออร์รี่มีม สำหรับบรรทุกสิ่งของ พอและโค ทหารฝรั่งเศส
และทหารญวน ไปส่งขึ้นที่เมืองตราดบาง แลแล้วเลยไปส่งเมืองไซงอนบาง
เรือเคซีเคพวงเรือปอก ที่กอมมันด์ังโพเค์ว่างสำหรับลำเลียงของ
รวม 8 ลำ ถึงแหลมงอบเวลาจวนค่ำ¹

ฝรั่งเศสมอบเมืองจันทบุรีแก่ไทย

ฝรั่งเศสกำหนดมอบเมืองจันทบุรีคืนให้กับไทย วันที่ 10 มกราคม
2447 โดยไม่ต้องมีพิธีการรับส่ง² สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรง-
ราชานุภาพ จึงกำหนดให้พระยาศรีสทเทพกับมิสเตอร์เวสเทนการ์ด ออกไปรับ
เมืองจันทบุรี³ พระยาศรีสทเทพได้รายงานในเรื่องนี้เอาไว้ว่า

ไต่ออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 8 มกราคม ศก 123 เวลา 3 ยามเศษ
ด้วยเรือเพชรอินทรา มาลงเรือมกุฎราชกุมารที่หน้าเมืองสมุทรปราการ
ข้าราชการที่มากับพระยาศรีสทเทพมี มิสเตอร์เวสเทนการ์ด กับมิสเตอร์
รอนินส์

¹ สวัสดิ์ จันทน์ และชนปัจจุบันท์, เรื่องเดิม, หน้า 180-181.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฉ.2.2/15 หนังสือกรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
7 มกราคม 123.

³ เพ็ญอ่าง.

เวลาบ่ายวัน ที่ 9 มกราคม ศก 123 ออกจากเมืองสมุทรปราการ
เวลายามเศษถึงปากน้ำเมืองจันทร์ แต่เนื่องจากเป็นเวลาเดือนมีคทอง
ทอดสมุ่อยู่นอกเกาะนมสาว

วันที่ 10 มกราคม ศก 123 เข้าปากน้ำเมืองจันทร์ ค่ายทหารฝรั่งเศส
ที่ปากน้ำวางเปล่าไม่มีทหารฝรั่งเศสแล้ว แต่ยังมีคนของกงสุลฝรั่งเศส
ประจำรักษา และมีธงฝรั่งเศสตั้งอยู่บนเสาธงหน้าค่าย พระยาวิเศษยาธิบดี
ผู้ราชการเมืองจันทร์ พร้อมควมกราบนำเรือมาคอยรับ ต่อจากนั้น
ลงเรือเล็กขึ้นไปเมืองจันทร์ เรือกรรเชียงไป 3 ชั่วโมง ถึงเมือง
จันทร์เวลาเที่ยงเศษ ไคทราบจากพระยาวิเศษยาธิบดีว่า กองทหารฝรั่งเศส
ไคเลิกถอนไปจากเมืองจันทร์หมดแล้ว แคว้นที่ 8 มกราคม มีขุนสุนทร-
ภาณุตามเป็นผู้คุมเรือลำเดียว ไปส่งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองตราดเพื่อ
จะไคช่วยดูแลและป้องกันคนและเรือที่ทองเกนทวางไปส่งกองทหารฝรั่งเศส
และเพื่อจะไคสืบการงานคควย

อนึ่งก่อนเวลาที่กองทหารฝรั่งเศสจะยกไปจากเมืองจันทร์นั้น กอมันดัง
โพเคต์ ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสไคออกประกาศูปิตามตลาดในเมืองฉบับ
หนึ่งประกาศุนั้นลงวันที่ 2 มกราคม ศก 123 มีถ้อยคำว่า

คำข่าวรองของผู้บัญชาการกองทหารฝรั่งเศสไคแจ้งแก่ราษฎร
ทั้งหลายที่อยู่ภายในเมืองจันทร์ ไคทราบทั่วกันก่อนที่จะยกออกจาก
เมืองจันทร์นั้นว่า

ควยกรุงฝรั่งเศสกับกรุงสยามไคตกลงกันทำหนังสือสัญญาทาง
พระราชไมตรีเพื่อไคขอช้คขวางกันสาบสูญเสีย และไคผูกพัน
ทางพระราชไมตรีต่อไป เพราะฉะนั้นจึงเห็นวากองทหารฝรั่งเศส
ที่ไคตั้งประจำอยู่เมืองจันทร์นั้น เป็นการไม่มีประโยชน์รัฐบาล
แห่งรีบัพลิกฝรั่งเศสจึงไคคิดไคถอนกองทหารนั้นเสีย และจะ
ไคยกไปตั้งมั่นคงอยู่เมืองตราด ซึ่งตกเป็นของกรุงฝรั่งเศส
ไคโดยเหตุนี้ผู้บังคับบัญชากองทหารฝรั่งเศสและราษฎรฝ่ายสยาม
คงจะอยู่เย็นเป็นสุขควยกัน ส่วนพวกที่อยู่ในความปกครองของ
ฝรั่งเศสนั้นไคคงมีความวิตกไคโดยเหตุว่ามีกงสุลฝรั่งเศสเป็นที่
พึ่งประจำอยู่ในเมืองนั้น¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสัตนเทพ
กราบทูลพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

ทางฝ่ายไทย พระยาศรีสหเทพได้ทำประกาศให้พระยาวิชาชิปตี
ออกประกาศฉบับหนึ่ง ความว่า

พระยาวิชาชิปตี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ขอประกาศให้ทราบทั่วกัน
ว่า ควยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ
มีพระบรมราชประสงค์จะทรงระงับข้อก่อกวนอริบาดหมางทั้งปวงใน
ระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส และเพื่อบำรุงทางพระราชไมตรีซึ่งมี
อยู่ระหว่างสองพระนคร ให้สนิทสนมถาวรมั่นคงสืบไปและมีพระราช
ประสงค์อันใหญ่ยิ่งที่จะให้ไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินและคนในบังคับต่างประเทศทุก
ชาติทุกภาษา ซึ่งเขามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีโอกาสประกอบการหาเลี้ยง
ชีพและค้าขายให้มีความสุขสำราญ จึงใครทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ทำหนังสือสัญญาใหม่กับฝรั่งเศส สอดฉบับ ๆ หนึ่งลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
รัตนโกสินทร ศก 122 อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ 29 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก
123 เป็นการสำเร็จเรียบร้อยกันแล้ว

ในหนังสือสัญญาใหม่นี้ มีความขอหนึ่งซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสสัญญาว่าจะถอน
ทหารฝรั่งเศสออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรี และบัดนี้รัฐบาลฝรั่งเศสก็
ได้ถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรีสิ้นเชิงตามขอความ
ในสัญญานั้นแล้ว

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการทนายบ้านเมืองแลอาณา
ประชาราษฎร์ ทั้งคนในบังคับไทยแลคนในบังคับต่างประเทศทั้งปวงให้ใ้
รับความสุขสำราญเจริญสมบรูณ์ยิ่งขึ้นเสมอหน้ากัน เพราะฉะนั้นตั้งแต่
สืบไป ให้อาณาประชาราษฎร์ในเขตแขวงเมืองจันทบุรีที่ถือและทราบ
ไทยกับฝรั่งเศสใดเป็นมิตรอันสนิทกันแล้ว ให้มีความอดุสาคั่งใจทำไร
ค้าขายและประกอบการเลี้ยงชีพให้เจริญยิ่งขึ้น และมีความผาสุกสืบต่อไป¹

ต่อมาพระยาวิชาชิปตี ได้แจ้งต่อพระยาศรีสหเทพว่า ไว่สกงสุล
ฝรั่งเศสได้ให้คนมาแจ้งความว่า โรงเรือนบนป้อมที่ฝรั่งเศสได้เคยอาศัยอยู่นั้น
บัดนี้ทหารกลับไปหมดแล้ว ไว่สกงสุลฝรั่งเศสไม่มีคนจะรักษาเพียงพอ และไว่ส
กงสุลฝรั่งเศสได้ทราบว่ามีคนไปรื้อถอนไม้เครื่องเรือนเหล่านั้นข้างแล้ว ขอให้

¹ เพิ่งอ้าง.

พระยาวิชายาชิบตีช่วยรักษาด้วย พระยาศรีสทเทพเห็นว่าการขอตั้งกลาวเป็น การตีแก่เรามาก ต้องจัดการถือเอาว่าไวรัสก่งสุดฝรั่งเศสได้บอกคืนที่บนป้อม และยกโรงเรียนนอกจากบริเวณบ้านที่ไวรัสก่งสุดฝรั่งเศสพักอาศัยอยู่ให้แก่เรา ๆ ควรจัดการรักษานานทันที ถ้าจัดการรักษาเสียให้มั่นคงแล้วจะเป็นนำหนักใน การที่จะพูดเรื่องให้ย้ายสถานก่งสุดฝรั่งเศสได้เป็นอันมาก พระยาศรีสทเทพจึง สั่งให้พระยาวิชายาชิบตีจัดคนขึ้นไปรักษาโรงเรียนเหล่านั้นที่อยู่บนป้อมโดยทันที และให้ปกครองอย่างเต็มที่ทุกอย่าง เพราะเชื่อว่าถ้าไปปกครองบนป้อมเต็มที่ แล้ว ถึงไวรัสก่งสุดฝรั่งเศสจะต้องการอยู่ในบ้านเมืองบนป้อมที่ยังอาศัยอยู่นั้นก็ คงอยู่ไม่ได้ เพราะมีคนไทยไปลอมอยู่ ต้องไขน้าบอรวมกันและกระทำการ ต่าง ๆ อย่างธรรมเนียมแบบไทย ฝรั่งเศสจะอยู่เป็นสุขไม่ได้เอง¹

ฝรั่งเศสขอตั้งก่งสุดที่จันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสถอนออกไปแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสขอตั้งก่งสุด ที่เมืองจันทบุรี รัฐบาลไทยตกลง ในตอนแรกให้พักอยู่ในค่ายฝรั่งเศสก่อน ภายหลังรัฐบาลของเราได้รับข้อเรียนจากมองทะยะมังชา พม่าในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นสถานก่งสุดฝรั่งเศส ให้เป็นสถานก่งสุดฝรั่งเศส² แต่ขึ้นมา ที่ตั้งของสถานก่งสุดฝรั่งเศสนี้ พระยาศรีสทเทพบรรยายเอาไว้ว่า

¹ กอจจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพ กราบพูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

² ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, อนุสรณ์ในงานศพ นางวรรณ จันทวิมล 2514, หน้า 238.

ที่บ้านนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำฝั่งซ้าย ปลายตะวันออกท้ายเมืองสุดหมู่บ้านเป็นที่
 บานอยู่ตรงแหลม น้ำเซาะ แต่เป็นที่ไชยภูมิดี แลเห็นโคสุคกงน้ำโตเมือง
 ระยะทางไกล หนาบานลงแม่น้ำสองคาน เพราะเป็นที่แหลมแม่น้ำคด
 เป็นพื้นที่ยาวและกว้างประมาณ 2 เส้นเศษ มีเรือนใหญ่ทรงปั้นหยา 2 ชั้น
 ทำควยไม้สัก มีเรือนแถวสำหรับคนใช้ แลครัวไฟทำควยไม้สักเรียบรอยคี่
 หัวเรือนก็ยังมีใหม่ ลูที่ทาคอนข้างจะเกา เพราะทามาประมาณ 2 ปีแล้ว
 แต่ก็ยังไม่สอาดเรียบรอย เรียกว่าพอจะอยู่ได้¹

ก่อนจะย้ายไปอยู่ ไว่สังข์สุดฝรั่งเศสคือ มองซิเออร์ปายา ได้ขอให้
 ทำและซ่อมแซมบ้านมองเซยะบางอย่างให้แล้วเสร็จก่อนที่ไว่สังข์จะไปอยู่

รายการที่ไว่สังข์สุดฝรั่งเศสขอให้ทำคือ

1. ให้กันห้องอาบน้ำที่กระโศกข้างหลังชั้นบนให้กันอีก 2 ห้อง
2. ให้กันห้องชั้นล่างคานตะวันตกให้ใหม่ 1 ห้อง
3. ทาสีใหม่ทั้งข้างนอกและข้างใน
4. ถมดินเป็นเชือกกันน้ำท่วมตามริมแม่น้ำทางหน้าบ้าน 2 คาน
5. ซุดบ่อน้ำ
6. ปลุกโรงม้าให้พอไว่มาได้ 4 ตัว
7. ทำรั้วบ้านควยหลังบ้านตลอด
8. ทำทางใหม่ทางเคินทางหลังบ้าน ไปประจบกับทางเคินที่ไปวัดฝรั่ง
9. เสาธง

พระยาศรีสหเทพเห็นว่า คำที่ร้องขอให้ทำนั้น ก็เป็นการโง่งเงา
 เปรียบมาก เห็นว่าเราอยากได้บริเวณบ่นป้อมให้หมดเป็นที่แล้วก็ร้องขออะไร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสหเทพ
 กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123.

ต่าง ๆ เพราะอาจจะพุดกันแล้วความต้องการของคนสำหรับให้มีอะไรต่าง ๆ ในบ้านจะว่าเป็นว่าต้องมีอะไรสักเท่าใดก็ได้ แต่เมื่อตรวจดูอีกชั้นหนึ่ง เห็นควายเหล่านี้ว่าเสียเปรียบอยู่แล้ว คิดทำเสียให้แล้วเสียโดยเร็ว และคิดอ่านสักัดกันเสียให้เด็ดขาดอย่าให้ร่องอะไรเพิ่มเติมได้อีกจะดีกว่า ทั้งการที่จะทำนั้นใช้เงินประมาณ ๑ หมื่นบาท และได้กำหนดจะให้ไวส์กงสุลฝรั่งเศสย้ายไปอยู่ที่บ้านมองเซຍะในวันที่ 18 มกราคม¹

ฝรั่งเศสขอที่ดินปากน้ำจันทบุรี

ฝรั่งเศสได้ขอที่ดินและสิ่งอื่น ๆ ทดแทนในการที่กองทัพฝรั่งเศสเลิกถอนไปจากเมืองจันทบุรี พระยาศรีสหเทพได้ให้มิสเตอร์เวสเตนการ์ด มิสเตอร์รอมิล ไปตรวจพร้อมกับไวส์กงสุลฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 14 มกราคม พร้อมกับให้นายเรือมกุฎราชกุมารไปทำแผนที่ที่ดินรายนี้ ปรากฏว่าที่ดินปากน้ำที่ไวส์กงสุลร้องขอ นั้นเป็นเนื้อที่หมดแหลม และที่ฝั่งศพ

ที่ดินปากน้ำที่ไวส์กงสุลขอ นั้น คือที่ป้อมบนแหลมปากน้ำฝั่งตะวันออกเป็นที่ตั้งอยู่ตรงนั้นแห่งเดียว ซึ่งฝรั่งเศสได้ปลูกตึกชั้นเดียวต่ำ ๆ เป็นตึกสี่ สิ่งของที่ใช้สร้างตึกนี้เป็นต้นว่า อิฐ กระเบื้อง ปูน ชื่อโครงหลังคา เป็นของจากกรุงฝรั่งเศสที่แหลมนี้นี้เป็นที่บังลมทอดเรือได้ทุกฤดู ถ้าให้ฝรั่งเศสจะนาเสียขายเป็นอยางยิ่งถ้าการพอจะแก้ไขได้โดยประการใดควรจัดโดยเต็มกำลัง แต่ถาว่าเป็นควาให้แต่ครึ่งแหลมรักษาอีกครึ่งหนึ่งไว้แล้วขุดคุ้ย หรือทำรั้วกันเสียให้ เป็นเขต

วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 123 พระยาศรีสหเทพพร้อมด้วยมิสเตอร์เวสเตนการ์ด และมิสเตอร์รอมิล ได้ไปพุดตกลงกับไวส์กงสุลดังนี้²

¹ เพิงอ่าง.

² เพิงอ่าง.

1. ที่คืนที่ปากน้ำ ธารัฐบาลสยามจะให้แก่ฝรั่งเศษตามขอแล้ว
ไวส์กงสุลยอมรับว่าถ้าฝรั่งเศษได้แต่เพียงปลายแหลมชั้นนอก คือ ครึ่งแหลมก็พอ
ไวส์กงสุลรับว่าจะมีบอกแนะนำมายังอุปทูตครั้งนี้

2. ที่ฝั่งศพฝรั่งเศษและญวนบนป้อมในเมืองจันทบุรีให้เฉพาะเนื้อที่
ยาว 11 วา กว้าง 13 วา ที่รายนี้ไวส์กงสุลขอกมาจนจดถนนเป็นเนื้อที่ใหญ่
กว่าป่าช้าสักเท่าครึ่ง แต่พระยาศรีสหเทพไม่ยอมให้ และได้รับรองกับไวส์กงสุล
ว่าจะไม่ปลูกเรือนโรงในหน้าที่ฝั่งศพนั้น เพราะฉะนั้นขอกที่ป่าช้าออกเสีย
ไวส์กงสุลก็ยอม

3. ที่ฝั่งศพที่ปากน้ำมี 2 แห่ง คือศพฝรั่งที่เชิงเขาแหลมสิงห์ ฝั่ง
แม่น้ำปากตะวันตก เป็นเนื้อที่ยาว 9 วา 2 สอก กว้าง 8 วาแห่งหนึ่ง ที่ฝั่งศพ
ญวนนั้นอยู่ชายทะเลฝั่งปากตะวันออก เป็นเนื้อที่ยาว 21 วา กว้าง 4 วาสอง
สอกแห่งหนึ่ง ที่ 2 แห่งนี้เป็นที่ว่างเปล่า ควรตกลงกันให้ตามเนื้อที่นั้นได้

ข้อความทั้งหมดไวส์กงสุลฝรั่งเศษรับว่าจะแนะนำมายังอุปทูตฝรั่งเศษ
ที่กรุงเทพฯ

พิธีฉลองเมืองจันทบุรี

หลังจากได้เมืองจันทบุรีคืนมาแล้ว ทางไทยได้จัดทำพิธีฉลองโดยตั้ง
กรมการขึ้นมา เนื่องจากถือกันว่าป้อมเป็นสัญลักษณ์ของการถูกยึด ดังนั้นเมื่อ
ทำพิธีรับมอบกันแล้ว ต้องเข้าไปอยู่ในป้อม¹

การทำพิธีนั้นคือ ตั้งเสาธงใหม่สูง 13 วา บนกลางป้อม ปลูกโรงพิธี
โรงเลี้ยง และโรงการเดิน มีจิว หุ่นจีน ละคร ยี่เก ตกแต่งโรงเหล่านี้ทั้งสาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.21/19 เรื่องไทยเข้าอยู่ใน
ค่ายและป้อมที่ฝรั่งเศษออกไปและมีการฉลอง.

ในเวลากลางคืนมีการจุดโคมไฟสว่างทั้งบนป้อม และตามบ้านราษฎรทั่วไป มี
กรรมการอำเภอ กำหนด ผู้ใหญ่บ้านในแขวงเมืองจันทร์มาประชุมพร้อมกัน มี
พวกลูกค้าไทย จีน พม่า ทองสุ ทั้งคนในบังคับไทย และคนในบังคับต่างประเทศ
ทุกภาษาพร้อมเพรียงกันมาช่วยทำงาน ยิ่งเฉพาะคนในบังคับฝรั่งเศสมีความยินดี
ออกทุนรอนซื้อสิ่งของมาช่วยในงานเลี้ยง และตัวเองก็มาช่วยตกแต่งทำการ
โดยแข็งแรง

ครั้นเวลาเย็นวันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 123 ใคนิมิต์พระสงฆ์
52 รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ มีพระครูสังฆปาโมกข์ เจ้าคณะเมืองเป็นประธาน
พร้อมด้วยพระครูจันทบุรีจารย์ เจ้าคณะรอง และพระครูเจ้าคณะแขวง
พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์วันนี้พระครูสังฆปาโมกข์จัดตั้งเป็น 5 หมู่ คือ หมู่
กลางสวดพาทย์ยักษ์ ทิศบูรพาสวดสมัย ทิศทักษิณสวดเจ็ดตำนาน ทิศอุครสวด
ธรรมจักร ทิศตะวันตกสวดสิบสองตำนาน และเวลาเย็นเมื่อยกเสาชิงขึ้นนั้น
พระสงฆ์พร้อมกันสวดชัยโศ เป็นมงคลด้วย และมีโหรมาตั้งบูชาเสดาะเคราะห์
เมื่อเจริญพระพุทธมนต์จบแล้วมีการเลี้ยงใหญ่ พระยาศรีสหเทพพร้อมพระยา
วิเชียรคีรี ไว่สังสุลและภรรยา กับกรรมการผู้ใหญ่ นั่งโต๊ะในโรงพิธี ส่วน
กรรมการผู้น้อย กำหนด ผู้ใหญ่บ้าน พวกลูกค้าทั้งปวงนั้น เลี้ยงเกาเหลา รวม
คนที่เลี้ยงประมาณ 2,000 คนเศษ เป็นการรื่นเริง มาก ของที่เลี้ยงทั้งปวงเป็น
ของพวกลูกค้าคนในบังคับไทยและคนในบังคับต่างประเทศออกทุนจัดมาเลี้ยง
เมื่อถึงเวลาของหวานก็มีการดื่มถวายชัยมงคลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และพระบรมราชวงศ์ด้วย พระยาศรีสหเทพได้ดื่มตอบให้แพรสลิเคนท์และวิบีลิก
ฝรั่งเศส เมื่อเลี้ยงอาหารเสร็จแล้ว มีการเล่นต๋อไปตลอดคืน ถึงเวลาคึกมี
ภรรยากรรมการและภรรยาไทยจีนพวกพ่อค้าคนในบังคับไทย และคนในบังคับ
ต่างประเทศพร้อมใจกันออกทุนเองจัดอาหารต่าง ๆ มาตั้งร้านเลี้ยงกัน

ครั้งรุ่งขึ้นวันที่ 15 มกราคม ศก 123 เวลา 2 โมงเช้า ได้ถวาย
อาหารบิณฑบาตและเครื่องคัมไทยทานแก่พระสงฆ์ เครื่องอาหารเลี้ยงพระสงฆ์
นั้น พ่อค้าคนในบังคับไทยและคนในบังคับต่างประเทศพร้อมใจกันขอรับเลี้ยงด้วย¹

ครั้นเวลา 3 โมงเช้าทรง พระยาวิชาธิบดี ผู้ว่าราชการเมือง
กรมการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พ่อค้าทุกภาษาทั้งคนในบังคับไทยและต่างประเทศ
พร้อมด้วยราษฎรในเมืองจันทบุรี มาประชุมพร้อมกันรอบเสาชิงและเต็มทั้งบน
ป้อม แล้วพระยาศรีสหเทพก็อ่านคำประกาศมีข้อความคล้ายคลึงกับที่ได้ประกาศ
ไปแล้ว และคำถวายไชยมงคลแล้วก็ชักธงราชขึ้น (ธงช้าง) พระสงฆ์สวด
ชยันโต ที่ประชุมโห่ พลทหารทำวันธยาอุช แล้วยิงสลุด 3 ครั้งทั้งบนป้อมและ
ในเมือง เครื่องดนตรีทั้งหลายบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี เรือรบที่
ปากน้ำก็ตกแต่งเรือและยิงสลุด 21 นัดด้วย เป็นการเอิกเกริกครึกครื้นไปทั้ง
เมือง

พระยาวิชาธิบดีได้ไปอยู่ในค่ายวันที่ 19 มกราคม 123 และได้
ขยายของไปตั้งที่ว่าการในค่าย วันที่ 21 มกราคม 123 ได้เปิดทำการ นับ
ว่าจันทบุรีได้กลับคืนมาเป็นของไทยโดยสมบูรณ์แล้ว²

การจัดราชการเมืองจันทบุรี

พระยาศรีสหเทพได้รายงานการปกครองของจันทบุรีภายหลังกองทหาร
ฝรั่งเสสออกไปแล้วว่า จากการไปตรวจที่ทำราชการทุกแห่ง เช่น อำเภอมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร
กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 มกราคม 123.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ผ.21/9 การรับเมืองจันทบุรีและตราด.

อำเภอฟรี และอำเภอพลอยแหวน เป็นต้น การปกครองยังบกพร่องกว่าหัวเมืองชั้นในอยู่มาก เป็นเพราะเวลาที่ฝรั่งเศสอยู่หาคนไปรับราชการไม่ได้ ตำแหน่งพนักงานต่าง ๆ เช่น ปลัดอำเภอ ยังว่างอยู่มาก อีกประการหนึ่งพระยาวิชาภิรมย์นั้นถึงแม้ว่าจะมีความสันทัดในการผอมนั้น ราชการที่เกี่ยวข้องดี และมีอัธยาศัยใจคอมั่นคงก็จริง แต่คุณวุฒิในการปกครองยังอ่อน และพระเทพสงครามปลัดยิ่งอ่อนหนักลงไปอีก ทกลงว่าในที่ว่าการเมืองอ่อนที่เดียว

นายอำเภอเมืองขณะนั้นมีนายประจบเป็นนายอำเภอ การงานบกพร่องมากและเกียจคร้านไม่ได้ออกตรวจท้องที่ในศกนี้เลย พระยาศรีสหเทพได้สั่งให้ถอดนายประจบออกจากอำเภอเมือง และสั่งให้พระเทพสงครามเข้าทำการเป็นนายอำเภอแทนจะได้ตรงตามระเบียบ และไม่เปลืองตัวนายอำเภอใหม่ด้วย ถึงพระเทพสงครามจะยังอ่อน ก็จับปลัดอำเภอแข็ง ๆ หนุนเข้าไว้ เพราะการอำเภอเมืองน้อยถึงจะเป็นคนคุณวุฒิอ่อนอยู่บ้าง แต่ถาเป็นคนที่ตรงมีความเพียรสักหน่อย และโอบอ้อมอารีกับพวกจีนและญวนให้เป็นที่นับถือนิยมอยู่แล้วคงจะทำการดีได้

ที่อำเภอฟรี * มีหลวงพิศเสีयरคุณ เป็นนายอำเภอ การงานเรียบร้อยดี เป็นที่นิยมของราษฎร ผู้ใหญ่ และกำนัน อำเภอพลอยแหวน การงานก็เป็นปกติ แต่กับบกพร่องอยู่เหมือนกัน แต่ได้จัดคนส่งไปเพิ่มเติมและหนุนขึ้นทันที การงานคงจะเรียบร้อยได้

ในเมืองขลุ้ง พระยาศรีสหเทพ จัดให้หลวงเสนาราชภักดีศรีสงคราม ยกกระบัตร ไปรั้งตำแหน่งนายอำเภออยู่คราวหนึ่ง ชั่วในเวลาที่ยกทหารฝรั่งเศสกำลังเลิกถอนทหารไปจากเมืองจันทบุรี แต่บัดนี้การสงบแล้ว แต่เมืองขลุ้งเป็น

* ปัจจุบันคืออำเภอแหลมสิงห์.

เมืองสำคัญ คุ้มเป็นอำเภอชายแดน ต้องมีคนดี ๆ อยู่เป็นนายอำเภอจึงจะได้
ในที่สุดก็ตั้งให้หลวงวรบาทภักดี จะเป็นนายอำเภอ

ส่วนอำเภอคลองใหญ่ ซึ่งเคยเป็นแขวงเมืองตราด และบัดนี้ตกมา
เป็นเมืองของจันทบุรีนั้น พระยาศรีสหเทพได้ปรึกษากับพระยาวิชาญบดีแล้ว
เห็นว่า ขุนคชศิริทวีป นายอำเภอศรีบัวทอง แขวงเมืองตราด เป็นผู้มีคุณวุฒิ
สามารถจะรับราชการ ได้จึงแต่งตั้งให้ขุนคชศิริทวีปเป็นนายอำเภอคลองใหญ่แล้ว

พระยาศรีสหเทพเห็นว่าการปกครองเมืองจันทบุรีเป็นการง่าย พลเมือง
เป็นคนเรียบร้อย และเป็นพocaโดยมาก การโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อย โศกระบือ
ปล่อยได้ทุกแห่ง เป็นเมืองที่ดีกว่าเมืองใด ๆ ในพระราชอาณาเขต ในเรื่อง
โจรผู้ร้าย การปล้นสดมภ์นับได้ว่าไม่มี การที่เป็นเช่นนี้ได้ความว่าเป็นมาแต่เดิม
จนบัดนี้ ไม่เฉพาะแต่ในเวลาที่พระยาวิชาญบดีเป็นผู้อำนวยการเมือง

การเรือนจำมีนักโทษที่ตัดสินแล้ว 53 คน ระหว่างพิจารณา 20 คน
รวม 73 คน การรักษาและระเบียบแบบแผนพอใช้

พลตระเวนเวลานี้มี 30 คน แต่ยังขาดอีกมาก เพราะพลตระเวน
เงินเดือน 15 บาท หากคนเขาไม่ได้ จึงควรริบจัดพลตระเวนเป็นพลตำรวจภูธร
เสีย

เมืองจันทบุรีบัดนี้เป็นเมืองชายแดน และเป็นเมืองที่มีพื้นที่บริบูรณ์ดี
ยังทนุบำรุงการเพาะปลูกค้าขายให้เป็นเมืองสำคัญได้เมืองหนึ่ง ควรยกเลิกการ
เกณฑ์ทหารในแขวงเมืองจันทบุรีเสีย คิดทนุบำรุงการเพาะปลูกการค้าขายให้
เจริญจะเป็นประโยชน์ต่อบานเมืองดีกว่านี้เป็นอันมาก

พระยาศรีสหเทพได้เรียกพวกพocaไทยจีนทั้งเขตแขวงเมืองจันทบุรี
มาประชุมไต่ถามว่ามีความสุขสบายดี ไม่มีผู้ใดขมเหงเบียดเบียนให้เดือดร้อน
และได้เสนอให้มีการบำรุงการค้าและการเพาะปลูกดังนี้

1. ทำกระโจมไฟที่ปากน้ำบนเขาแหลมสิงห์ จะเป็นประโยชน์แก่เรือลุดค้าไปมาเป็นอันมาก
2. ควรให้มีโทรศัพท์จากกระโจมไฟปากน้ำไปถึงในเมือง เพื่อบอกข่าวเรือไปมา จะทำให้สะดวกในการค้าขายและทางราชการ เป็นอันมาก
3. ขอให้กรุยร่องน้ำ แต่ปากน้ำถึงเมือง เพื่อให้สะดวกแก่เรือขึ้นล่อง เพราะน้ำในแม่น้ำตื้นมาก
4. ทำสะพานน้ำในตลาดสำหรับเป็นท่าขนส่งสินค้าขึ้นล่อง 5 แห่ง ประมาณราคาสะพานละ 800 บาท
5. ทำสะพานข้ามแม่น้ำในเมืองพอให้มาและเกวียนเดินได้ ถ้ามีสะพานจะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายในเมือง เป็นอันมาก เพราะสินค้าทางพลั่วและทางสระบาปต้องมาลงทางเมืองนี้ทั้งนั้น
6. ควรซ่อมแซมถนนหลังเมืองค่านตะวันออกให้ทางไปสระบาป และพลั่วให้ใช้เกวียนได้ทุกฤดู
7. ทางเมืองขลุ้งขอให้ซ่อมแซมถนนในเมืองทาง 10 เส้น ที่เป็นทรายให้แข็งและขอให้ทำถนนจากในเมืองถึงปากน้ำระยะทาง 40 เส้น

และเนื่องจากจันทบุรี เป็นเมืองที่มีชัยภูมิดี สามารถทำให้เป็นเมืองงามได้เมืองหนึ่ง โดยการบำรุงรักษาสถานที่ที่ฝรั่งเศสได้สร้างไว้ เช่น ถนนหนทาง และทำน้ำ และควรส่งพนักงานแผนทีออกไปทำแผนที่ในเมือง วางแปลนถนนหนทางที่จะก่อสร้างทำแผนที่ให้เสร็จเรียบร้อยตลอดทั้งแขวง

การทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วควรจะได้มีการจัดทำและต้องรีบทำด้วย เมืองจันทบุรีจึงจะมั่นคงได้ และควรจัดให้เป็นที่น่าปรากฏว่า เมื่อฝรั่งเศสอยู่ไม่

จัดตั้งเขตสุขาภิบาลในมณฑลจันทบุรี

ในสมัยที่พระยาตรังคภูมาภิบาล เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลจันทบุรี ได้ดำริจัดการสุขาภิบาลในเมืองจันทบุรี ด้วยเห็นว่าเมืองจันทบุรี เป็นเมืองที่คั่งภูมิลำเนา เป็นที่ประชุมการค้าขาย มีบ้านเรือนและผู้คนมาก สมควรที่จะจัดการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติสุขาภิบาลได้ แต่เพราะการจัดการสุขาภิบาลนี้ เป็นการแรกทั้งใหม่ควรที่จะจัดขึ้นในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี ก่อนเมื่อได้จัดการเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้วจะได้ขยายเขตการสุขาภิบาลให้กว้างขวางออกไป ปรากฏว่าเป็นที่เห็นชอบของพ่อค้า และผู้ใหญ่ในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดการสุขาภิบาลที่ตำบลตลาด เมืองจันทบุรี ตั้งแต่ ร.ศ. 127 โดยกำหนดเขตสุขาภิบาลคือ ถนนตลาดจันทบุรี ตั้งแต่เชิงเนินวัดโบสถ์ออกมาทางถนนสายหน้าโรงพักตำรวจภูธร เลี้ยวไปตามถนนริมคลอง ถนนหน้าศาลว่าการมณฑลไปตามตลาดถึงสะพานท่าเรือข้างทางทิศใต้ ถนนขวางทิศตะวันออก แยกจากถนนตลาดจันทบุรี ไปถึงเชิงสะพานยายจันทิศตะวันตกครั้งนี้ และยังโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินโรงงานที่เก็บได้ในเขตสุขาภิบาลให้เป็นประโยชน์สำหรับจ่ายในการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติด้วย²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.12.2/5 ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลในตำบลตลาดเมืองจันทบุรี มณฑลจันทบุรี.

² เพิ่งอ้าง.

การจัดการศึกษาและการศาสนา

การศึกษาในจันทบุรีได้เริ่มดำเนินการให้ประชาชนได้รับการศึกษาเมื่อระหว่างปี พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) ขณะดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้ออกคำเินทางการศึกษาของเมืองจันทบุรี พร้อมกับทางคณะสงฆ์ด้วย โดยเรียกนามในตำแหน่งนี้ในครั้งนั้นว่า "ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี"¹

เหตุที่การศึกษาในจังหวัดจันทบุรีมอบให้ฝ่ายสงฆ์เป็นผู้เริ่มลงมือจัดนั้นก็เนื่องด้วยระหว่างนั้นเป็นเวลาที่ยังเสกกำลังยึดครองจันทบุรี การที่รัฐจะเข้าไปจัดการเองนั้นไม่สะดวก จนกระทั่งจันทบุรีจัดตั้งเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2449 แล้วจึงให้กระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) ขณะนั้นเป็นเจ้าหน้าที่ดำเนินการศึกษาเสียเอง โดยมีตำแหน่งข้าหลวงศึกษาธิการเป็นหัวหน้าอำนวยการศึกษาขึ้นแทน

พระสุคุณคณาภรณ์ ได้รายงานเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในมณฑลจันทบุรีว่า การศึกษาในมณฑลจันทบุรี เมื่อกล่าวเป็นพื้นโดยทั่วไปแล้วยังไม่ได้ตั้งต้นจะงอกงามและยังจะทรามอยู่อีกนาน เพราะเมืองเหล่านั้นนอกจากจันทบุรีเป็นที่กันดารโดยมาก ลำบากในการไปมา ชาวเมืองยังไม่แลเห็นประโยชน์ในการศึกษา ทั้งยังเป็นคนซัดสน มีขวนขวายในการหาเลี้ยงชีพ แลการปกครองก็ยังไม่ได้จัดให้เหมือนมณฑลอื่นทั่วไป จึงไม่มีหัวหน้าในแขวงเมืองนั้น ๆ จะชักโยงราษฎรในการศึกษา เมื่อกล่าวโดยเฉพาะในเมืองจันทบุรี ผู้ที่นิยมในการศึกษามีอยู่มาก ถ้ามีผู้เอาธุระอยู่ก็คงจะเจริญได้ง่าย²

¹หลวงสาครคชเชตต์, เรื่องเคิม, หน้า 628.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา เล่ม 3.

ในเรื่องศาสนา ในเมืองจันทบุรีสมัยรัชกาลที่ 5 มีวัดที่มีพระสงฆ์ 105 วัด มีภิกษุสงฆ์ 858 รูป สามเณร 7 รูป ศิษย์วัด 940 คน การฝึกสอน ศิษย์ใช้อักษรสมัยแบบเรียนเร็ว 4 วัด แบบมุลมท 2 วัด ที่เหลือใช้แบบปฐม ก. กา วัดที่ควรจะจัดตั้งโรงเรียนขึ้นมี 5 แห่งคือ วัดจันทนาราม วัดสุวรรณ- คิมถาราม วัดเขาพลอยแหวน วัดเขาใบศรี วัดทองถั่ว โรงเรียนหลวงควร จะตั้งที่วัดจันทนารามก่อน เพราะตั้งอยู่ใกล้เมืองใกล้ตลาด แต่วัดเขาพลอย- แหวนนั้น ในชั้นแรกคงจะเจริญเพราะมีอธิการที่เอาใจใส่ในการศึกษาแข็งแรง เป็นที่นิยมนับถือของราษฎรมาก ถ้าขาดพระครูสังฆปาโมกข์แล้ว ผู้ที่เป็นอธิการ คนต่อไปคงจะไม่เป็นที่นิยมของราษฎร ในที่สุดก็คงต้องล้ม เพราะตั้งอยู่บนเขา การขึ้นลงลำบาก กันดารน้ำ ต้องอาศัยน้ำที่ชาวบ้านตักขึ้นมาให้ นอกจากฤดูฝน¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12 การจัดการศาสนาและการศึกษา.

ความเป็นมาของเมืองตราด และการยึดครองของฝรั่งเศส

ความเป็นมาของเมืองตราดก่อนสมัยฝรั่งเศสยึดครอง

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า ตราดเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยใด จนกระทั่งปลายสมัยอยุธยา จึงปรากฏว่าตราดขึ้นกับกรมท่าซึ่งสังกัดกรมพระคลัง ย่อมแสดงว่าตราดคงเป็นเมืองท่าค้าขายของไทยเมืองหนึ่งทางภาคตะวันออกในขณะนั้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาใกล้จะเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 พระยาตากกับพรรคพวกซึ่งตีฝ่าพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาได้มาตั้งตัวอยู่ที่เมืองจันทบุรี และได้ยกกองทัพเรือเลยมายังเมืองตราด ซึ่งพวกกรมการเมืองกับราษฎรพากันยอมอ่อนน้อม ในเวลานั้นสำเภาจินที่เข้ามาค้าขายโคกทอดสมออยู่ที่ทองทะเลปากแม่น้ำเมืองตราดหลายลำ พระยาตากสั่งให้เรียกตัวนายสำเภาเข้ามายอมอ่อนน้อมต่อพระยาตากโดยดี แต่ได้รับการปฏิเสธ พระยาตากจึงยกกำลังปราบปรามจนตีสำเภาจินโคกทั้งหมด จินเอียนนายสำเภาใหญ่หัวหน้ายอมสวามิภักดิ์ต่อพระยาตากได้นำบุตรชายหญิงมามอบให้พร้อมด้วยสิ่งของต่าง ๆ¹ หลังจากนั้นพระยาตากยกกองทัพกลับเมืองจันทบุรี และทำสงครามกู้เอกราชของไทยได้ในที่สุด

เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองตราดภายหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าวมาปรากฏในประวัติศาสตร์อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไรก็ตามก็ เนื่องจากเมืองตราดไม่เคยเป็นที่ตั้งมณฑล มีฐานะเป็นเพียงเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่กับเมืองจันทบุรี ประวัติศาสตร์จึงมักข้ามไปกล่าวถึงเมืองจันทบุรีเป็นส่วนใหญ่ เมืองตราดได้รับการกล่าวถึงมาก

¹ศิริมล คำนวน, "จังหวัดตราด" ใน ปรานี วราทร (ผู้รวบรวม) ท่องเที่ยวไปในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517), หน้า 215.

เป็นพิเศษกว่าที่เคยเป็นมาก็เป็นในสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครองเมืองตราดแทนเมืองจันทบุรี แม้กระนั้นข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเมืองตราดในช่วงนี้ก็มียุ่่น้อยมาก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องราวของเมืองจันทบุรี ดังนั้นการนำเสนอเรื่องนี้จึงมีขอบเขตจำกัดตามข้อมูลไปควย อย่างไรก็ตามก็คื กอนจะได้ศึกษาถึงเมืองตราดในช่วงที่ทหารฝรั่งเศสยึดครอง ควรจะได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับภูมิประเทศ และเศรษฐกิจของเมืองตราดเสียกอนพอเป็นพื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจเรื่องราวต่อไปได้ชัดเจนขึ้น

ภูมิประเทศและเศรษฐกิจ *

ลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในสมัยอดีต ไม่อาจค้นพบได้ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศในช่วงระยะเวลาไม่ถึง 100 ปี คงไม่แตกต่างกันนัก ดังนั้นลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในสมัยปัจจุบัน (ประมาณ พ.ศ. 2517 ตามข้อมูล) อาจสะท้อนให้เห็นสภาพลักษณะภูมิประเทศของเมืองตราดในช่วงเวลาที่ทำการศึกษาได้บ้าง

ตราดเป็นเมืองที่อยู่สุดเขตภาคตะวันออก จดกับดินแดนเขมรทางจากกรุงเทพฯ ประมาณ 400 กิโลเมตร มีเนื้อที่ทั้งหมด 1,748,750 ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าเขาสลับซับซ้อน มีแม่น้ำสายสั้น ๆ ไหลผ่าน เช่น แม่น้ำตราด แม่น้ำเวฬุ และแม่น้ำบางพระ ตราดเป็นเมืองที่มีฝนตกชุกเกือบตลอดปี

อาณาเขตของตราด คื ทิศเหนือติดต่อกับจันทบุรีและเขมร ทิศใต้ติดต่อกับทะเลในอ่าวไทย โดยมีหมู่เกาะในทะเลขึ้นอยู่กัจังหวัดตราดประมาณ

* ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ส่วนใหญ่ได้มาจาก ศิริมล คำนวน, "จังหวัดตราด", หน้า 213-214.

50 เกาะ ทิศตะวันออกติดต่อกับเขมร มีทิวเขาบรรทัดเป็นเส้นกั้นเขตแดนตั้งแต่ตอนเหนือของตราดลงมาทางด้านตะวันออก ส่วนทางทิศตะวันตกนั้นติดต่อกับจันทบุรี โดยมีแม่น้ำเวฬุกัน

ในด้านการเศรษฐกิจ คงขึ้นอยู่กับอาชีพการเพาะปลูกของราษฎรเป็นสำคัญ เช่นเดียวกับชาวไทยในเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะการทำนา การทำสวนผลไม้ และงานฝีมือหัตถกรรมพื้นบ้าน และเนื่องจากเป็นเมืองชายทะเล ชาวเมืองจึงน่าจะมีอาชีพจับสัตว์น้ำด้วย นอกจากนี้คงมีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ทั้งภายในเมืองตราดเองและกับต่างประเทศในฐานะที่เมืองตราดเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลของภาคตะวันออกด้วย

เมืองตราดในสมัยการยึดครองของฝรั่งเศส

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีดังกล่าวมาแล้วในบทก่อน ฝรั่งเศสก็ได้รับมอบเมืองตราดและเกาะทั้งหมดตั้งแต่แหลมสิงห์ไปถึงเกาะกูดและเมืองประจันตคีรีเขต (เกาะกง) แทนตามสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) ซึ่งได้มีการให้สัตยาบันเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123) และฝรั่งเศสเข้าปกครองดินแดนดังกล่าวตั้งแต่วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2447 การที่ฝรั่งเศสยอมตกลงยึดครองเมืองตราดแทนเมืองจันทบุรี คงเป็นเพราะเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือการที่ฝรั่งเศสเข้าใจว่าพลเมืองของเมืองตราดส่วนใหญ่เป็นชาวเขมรซึ่งเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสอยู่แล้ว และการยึดครองเมืองตราดนั้นเป็นไปในนามของรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงกัมพูชามิใช่รัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีส¹

¹ Pensri (Suvani) Duke, Les Relations Entre la France et la Thaïlande (Siam) au xixe siècle D' Apres Archives des Affaires Etrangères (Bangkok : Librairie Chalermmit, 1962), p. 261.

การปกครองเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ ของฝรั่งเศสดำเนินมาจน
ถึงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126) ก็สิ้นสุดลงเมื่อไทยทำสนธิ-
สัญญาฉบับใหม่กับฝรั่งเศส ยอมยกเมืองพระตะบอง เดียมรารู และศรีโสภณ
ให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ตาม ไทยไม่ได้รับมอบคืนแดนคืน
ทั้งหมด เพราะเมืองประจันตคีรีเขต (เกาะกง) ไม่ได้รับการกล่าวถึงในสนธิ-
สัญญา ครั้งนั้นพระยาศรีสทเทพราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เป็น
หัวหน้าผู้แทนรัฐบาลไทย มองซิเออร์ รัชโซ เเรชดังเมืองกำปอด เป็นหัวหน้า
ผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส พิธีส่งและรับมอบเมืองกระทำขึ้น ณ ศาลากลางของ
เมืองตราด

ต่อไปนี้จะเป็นการนำเสนอเรื่องราวของเมืองตราดระหว่างที่กอง
ทหารฝรั่งเศสยึดครองโดยจะแยกเป็นประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ข้อมูลอำนวยให้

การเตรียมการของฝรั่งเศสในการถอนทหารไปเมืองตราด

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยกกองทหารไปยึดครองเมืองตราดใน พ.ศ. 2447
นั้น ฝรั่งเศสได้ส่งทหารไปสำรวจเมืองตราดมาแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2445 กล่าวคือ
ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ทหารฝรั่งเศส 1 คน ทหารญวน 2 คน และลามญวน
1 คน ซี่มาและบรรทุกสิ่งของมีอาวุธครบ เดินทางเข้ามายังเมืองตราด นายอำเภอ-
ตราดได้สวนไต่ความว่าเป็นทหารจากจันทบุรี ไต่จางราษฎรนำทางเข้ามาตรวจ-
ทางเพื่อทำแผนที่เมืองตราดตามความต้องการของกองทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรี
กับทั้งยังกล่าววาระอีกสัก 40 วัน ถ้าหากตกลงเมืองตราดจะเป็นของฝรั่งเศส¹

¹ต่อมาคือพระยามหาอำมาตยาธิบดี.

¹ กจช. ร.5 ผ.2.2/15 เรื่องกองทหารฝรั่งเศสจันทบุรียกไปตั้งอยู่
เมืองตราด (10 มีนาคม ร.ศ. 121-24 มีนาคม ร.ศ. 123).

ต่อมาวันที่ 22 กุมภาพันธ์ ทหารฝรั่งเศสตั้งกลาวไคมาที่ตลาดเมืองตราดพักอยู่บ้านจีนยวง ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ได้ตรวจทำแผนที่และไต่ถามราษฎรถึงชื่อกำนันทุกตำบล และจำนวนราษฎรตลอดรายทางเมื่อผ่านเข้าเขตแขวงเมืองตราด¹

ต่อมาในเดือนเมษายน พ.ศ. 2446 มีข่าวมาถึงทางการไทยโดยผ่านทางขุนภาษาสุนทร ลาม ซึ่งได้รับการบอกเล่าจากมองซิเออร์ฟีลาเคนน์ ชาวฝรั่งเศส ซึ่งตั้งร้านขายของที่ตลาดเมืองจันทบุรี และมีความคุ้นเคยกับทหารระดับสูงของฝรั่งเศส มีใจความสำคัญคือ คอมมันด์ังเวแนล ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรี ได้รับคำสั่งจากผู้บัญชาการ เมืองไซงอนสั่งให้จัดลิเวอร์เตอร์นำลืออง เป็นผู้ออกไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองตราดไปจนถึงเมืองพระตะบอง และกองทหารฝรั่งเศสจะถอนไปตั้งที่เมืองตราดภายใน 6 เดือนข้างหน้า ซึ่งก็เป็นหน้าที่ของรัฐบาลทั้ง 2 ฝ่ายจะตกลงกัน ส่วนเหตุผลที่ทำไมฝรั่งเศสจึงไม่ถอนกองทัพไปยังไซงอนฐานทัพของฝรั่งเศสในเอเชียอาคเนย์ครั้งนั้น มองซิเออร์ฟีลาเคนน์ได้ชี้แจงว่า ฝรั่งเศสเกรงว่าอังกฤษจะเข้ามาแย่งชิงเอาดินแดนของประเทศไทยไป ซึ่งฝรั่งเศสไม่อาจยอมเสียเปรียบ ไม่ว่าจะเอาไปเป็นกรรมสิทธิ์หรือได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสถือว่าตนได้เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มานานแล้ว²

¹ เพิ่งอ้าง.

² กจข. ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือขุนภาษาสุนทร ลาม สำเนาที่ 1155 ที่ 147 วันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 122 ถึงพระยาวิเศษาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.

หลังจากข่าวเรื่องนี้ปรากฏออกมาแล้ว ในวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2446 กอมมันด์วงแอนด์ ไควจางญวนบาดอ ลามกองทหารฝรั่งเศสปากน้ำ ซึ่งเคยไปเมืองตราดหลายครั้งแล้ว เป็นผู้นำทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราด ภายใต้การนำของร้อยโทบรมุค และทหารญวน 3 คนออกเดินทางไปเมืองตราดด้วยม้าพร้อมสัมภาระ ทหารฝรั่งเศสเมื่อไปถึงเมืองตราดก็ได้ทำแผนที่ ตรวจจุดที่จะตั้งค่ายสำหรับกองทหารฝรั่งเศสที่จะยกไปอยู่เมืองตราด ปรากฏว่าทหารฝรั่งเศสสนใจที่จะตั้งค่ายที่หัวตลาดเมืองตราด อย่างไรก็ตาม การเดินทางของฝรั่งเศสไปเมืองตราดดังกล่าว ฝรั่งเศสมิได้แจ้งให้ทางการไทยทราบอย่างเป็นทางการ เช่นเดียวกับครั้งแรก ฝ่ายไทยทราบเรื่องได้ก็เพราะนายบุญ ญวนเข้ารีตซึ่งเคยเป็นลูกจ้างของกองทหารฝรั่งเศส คอยสืบข่าวคราวให้ตลอดเวลา โดยแท้จริงแล้วฝรั่งเศสจะให้บุญญวนเป็นผู้นำทางทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราดในครั้งนั้น แต่นายบุญญวนปฏิเสธเพราะเกรงกลัวว่าจะมีโทษ ทั้งยังเป็นคอยสืบเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องนี้มารายงานให้ทางการไทยที่เมืองจันทบุรีทราบตลอดเวลา ซึ่งทางการไทยก็ได้สอบถามเรื่องนี้กับมองซิเออร์ฟีลาเคนน์ เพื่อความกระจ่างและถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่านอกจากได้ความทรงกันแล้ว มองซิเออร์ฟีลาเคนน์ยังได้ให้ข่าวต่อไปว่า เจ้าหน้าที่ทหารฝรั่งเศสจะขอเมืองพระตะบองคืนให้แก่เขมรด้วย¹

เรื่องทหารฝรั่งเศสไปเมืองตราดครั้งนี้ แม้จนกระทั่งถึงวันที่ 20 พฤษภาคม พระยาวิชาภิรมดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรียังไม่ได้รับรายงานจากอำเภอรายทางเลย จึงได้มีคำสั่งให้นายอำเภอสืบสวน และให้กำชับกำนัน

¹ กจช., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 369/2633 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) กราบขุทนต์กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ.

ผู้ใหญ่บ้าน คอยระวังตรวจตราในเรื่องนี้ด้วย แล้วพระยาวิเศษราชบัณฑิตก็จะได้
รายงานเรื่องราวต่อไปยังกระทรวงมหาดไทย ซึ่งจะแจ้งเรื่องให้กระทรวง
ต่างประเทศทราบด้วย¹

หลังจากการตรวจดูสถานที่และทำแผนที่ของเมืองตราดถึง 2 ครั้ง
โดยไม่แจ้งให้ทางการไทยทราบดังกล่าวแล้ว ต่อมาวันที่ 21 เมษายน พ.ศ.
2447 ปรากฏว่าเรือรบฝรั่งเศสหนึ่งลำเข้ามาจอดคอยตรงอ่าวระวะ หรือแหลม
ศอกปากน้ำเมืองตราด มีทหารฝรั่งเศสในเรือรบลงเรือโอบคิเยวหยั่งนำร่อง
ทางตามปากอ่าวเมืองตราดทั่วไป ต่อมาวันที่ 22 เมษายน ทหารฝรั่งเศสได้
ใช้เรือสทิมลอนลากเรือโอบคิเยวขึ้นมาตามลำคลองเมืองตราด จอดพักที่
ท่าสะพานคลองหน้าเมือง นายทหารฝรั่งเศสกับพลทหารขึ้นจากเรือจะเข้าไปใน
ที่พักทหารเรือ เมืองตราด แต่ทหารยามรักษาประตูโคโหม่ว นายทหารฝรั่งเศส
จึงกลับไปยืนคอยนอกที่ว่าการเมือง แล้วเลยไปตลาดเมืองตราด พระยาพิพิธ-
พิไลยสุนทรการุณราชการ เมืองตราด ซึ่งได้ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหว
ของทหารกลุ่มนี้ตั้งแต่แรกแล้ว ได้ให้หลวงศิริกริรมย์ นายอำเภอเมืองไปติดตาม
ได้ความว่า กลุ่มทหารดังกล่าวประกอบด้วยนายทหารฝรั่งเศสยศร้อยตรี 2 นาย
พลทหารฝรั่งเศส 7 คน คนใช้ซึ่งเป็นจีนนอกชาติไหหลำ 1 คน และคนไทยอีก
1 คน มีอาวุธเป็นปืนบัสตันแฝดสำหรับยิงนก 1 กระบอก นายทหารฝรั่งเศส
ได้บอกเหตุผลการเข้ามาเมืองตราดโดยผ่านทางล่ามคนใช้ชาวจีนว่า มาโดย
เรือรบฝรั่งเศสชื่อคิสเร จากเมืองจันทบุรีจะไปเมืองไซ่ง่อน และแวะขึ้นมา

¹ กจข., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 369/2633 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ.

เที่ยวชมบ้านเมืองในเมืองตราดโดยมิได้มีกิจธุระสิ่งใด หลังจากนั้นก็ได้เที่ยว
เดินตรวจดูในตลาดทั่วไป จนกระทั่งบ่ายจึงลงเรือกลับไปจากเมืองตราด แต่
คนไทยที่มาควยมิได้กลับไปควย ดังนั้นพระยาพิพิธพิไสยฯ จึงได้เรียกตัวคนไทย
ผู้นั้นมาสอบถาม ได้ความว่าเป็นคนชาวเมืองประจันตคีรีเขตร มาจอดเรือใบ
อยู่ที่ปากน้ำร่องอ่าวเมืองตราด เรือฝรั่งเศษที่เข้ามาได้จอดเข้ามาในเรือ
ฝรั่งเศษควย และพูดภาษาฝรั่งเศษซึ่งเขาฟังไม่เข้าใจ แต่สังเกตจากท่าทาง
ได้ว่าจะให้เขานำร่องเข้ามาเมืองตราด ซึ่งเขาก็จำเป็นต้องปฏิบัติตามเพราะ
ความกลัว ขณะมาในเรือก็เห็นทหารฝรั่งเศษเอาเชือกหยั่งน้ำบอกกันจกลงสมุท
ตลอดทางมาจนถึงเมืองตราด¹

จากเหตุการณ์ดังกล่าว พระยาพิพิธพิไสยสุนทรภกร เห็นว่าทหาร
ฝรั่งเศษที่เข้ามาในครั้งประสงค์ก็ยากจะทราบร่องทางเรือไปมาในเมืองตราดให้
แน่ชัดนั่นเอง² ซึ่งเรื่องนี้กระทรวงมหาดไทยได้แจ้งให้กระทรวงต่างประเทศ
ทราบควยแล้ว

จะเห็นได้ว่าฝรั่งเศษได้ให้ความสนใจไปศึกษาสำรวจเส้นทางตรวจ
สถานที่ และทำแผนที่ของเมืองตราด 2 ครั้งก่อนไทยจะทำสนธิสัญญามอบเมือง
ตราดให้ฝรั่งเศษเพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี 1 ปี และภายหลังการทำสนธิสัญญา
แล้ว แต่ยังไม่ได้มอบคืนแดนให้ปกครองอีก 1 ครั้ง การเดินทางของฝรั่งเศษ
ดังกล่าวนั้นทางการไทยมิได้รับแจ้งเรื่องอย่างเป็นทางการจากฝรั่งเศษเลย
การที่ฝ่ายไทยทราบเรื่องได้ก็เป็นเพราะการช่วยเหลือสืบข่าวคราวให้ของผู้ที่เคย

¹ กจช., ร.5 ฝ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 260/1398 วันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 123 กรมหลวงกรมขุน-
สมมตอมรพันธ์ ราชเลขาณการ.

² เพิ่งอ้าง.

ทำงานอยู่กับฝรั่งเศส หรือผู้ที่มีความคุ้นเคยกับทหารฝรั่งเศส การกระทำของ
ฝรั่งเศสดังกล่าวอาจถือได้ว่าเป็นการแสดงความเป็นมหาอำนาจของฝรั่งเศส
ที่จะเข้าแทรกแซงเหตุการณ์ภายในของไทยโดยไม่มีความเกรงใจฝ่ายไทยเลย
เหตุการณ์เรื่องนี้ยังแสดงถึง "ความมีน้ำใจช่วยเหลือไทย" ของผู้อยู่ใต้อำนาจบังคับ
ฝรั่งเศส และชาวฝรั่งเศสบางคนด้วย

ภายหลังจากกอมมันด์ังเวแนล ถูกย้ายจากการเป็นผู้บังคับการกอง
ทหารฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีไปแล้ว กอมมันด์ังโพเคต์ (พันตรีโพเคต์) ได้รับ
แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทน และก็ได้ให้ความสนใจเรื่องการย้ายกองทหาร
ฝรั่งเศสไปอยู่เมืองตราดถึงกับเดินทางไปตรวจเส้นทางและสถานที่ด้วยตนเอง
แต่กอมมันด์ังโพเคต์ได้ทำเรื่องนี้อย่างเป็นทางการ กล่าวคือ ได้ขอให้มองซิเออร์
ยังชอนนาส อุปทูตฝรั่งเศสแจ้งเรื่องนี้ให้กระทรวงต่างประเทศของไทยทราบ
และให้กระทรวงต่างประเทศมีคำสั่งถึงเจ้าพนักงานที่เมืองตราดให้ช่วยอนุเคราะห์
แก่กอมมันด์ังโพเคต์ด้วย ซึ่งปรากฏว่ากระทรวงต่างประเทศก็ได้ส่งเรื่องต่อมา
ยังกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ส่งโทรเลขสั่งให้พระยา-
วิชาญปริตมีจดหมายชี้แจงให้พระยาพิไชยชลธี ผู้รักษาราชการเมืองตราดช่วย
เกื้อหนุนด้วย ปรากฏว่าฝ่ายเมืองจันทบุรีได้จัดเรือใบ 2 ลำให้พระเพท-
สงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี ร่วมเดินทางไปกับนายพันตรีโพเคต์ ลาม 2 คน
และทหารญวน 6 คนไปเมืองตราด¹

23 ธันวาคม พ.ศ. 2447 กอมมันด์ังโพเคต์ พร้อมด้วยพระเพท-
สงครามเดินทางไปยังเมืองตราด เมื่อกลับมาถึงเมืองจันทบุรีในวันที่ 26

¹ กจช., ร.5 ผ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 26
ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ.

ธันวาคม พระเทพสงครามไคแจ่มแก่พระยาวิชาชิบตี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี
 ว่า กอมมันด์ังโพเค็คไปตรวจ "สะเตขันทหารและที่ว่าการเมือง และที่เมือง
 ตราคมีเรือราชการรวม 17 หลัง"¹ พระเทพสงครามเห็นว่าที่สำหรับทหาร
 จะพักนั้นจุทหารได้ประมาณ 700-800 คน ซึ่งกอมมันด์ังโพเค็คก็พบกับพระเทพ-
 สงครามว่า สถานที่พอกับทหารจะพักได้ แต่ปรารถนากันคาน้ำ² เนื่องจาก
 การไปเมืองตราคในครั้งนั้นมีความสำคัญต่อการย้ายทหารฝรั่งเศสไปยังเมือง
 ตราค และจะแสดงให้เห็นถึงนโยบายของฝ่ายไทยต่อฝรั่งเศสและนโยบายของ
 ฝรั่งเศสต่อไทย จึงขอนำรายละเอียดรายงานของพระเทพสงครามมาไว้ด้วย
 ดังนี้

สำเนาที่ กระทรวงมหาดไทยรับวันที่ 17 มกราคม ร.ศ. 123

ศาลากลางเมืองจันทบุรี

วันที่ 2 มกราคม ร.ศ. 123

ข้าพเจ้าพระเทพสงคราม ขอประทานทะรายงานยื่นต่อท่านพระยา
 วิชาชิบตี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี

ด้วยตามที่ไคมีคำสั่งให้ข้าพเจ้าออกไปเมืองตราคพยามด้วยกอมมันด์ัง
 โพเค็ค ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสเพื่อไปตรวจที่ทุกของกองทหาร
 ฝรั่งเศสซึ่งจะถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีไปพักอยู่ที่เมืองตราค

วันที่ 23 ธันวาคม สุก 123 เวลาบ่าย 4 โมงไคออกเรือจากที่ว่าการ
 ไปตามลำคลอง ข้าพเจ้ากับคนใจ 2 คนลงเรือลำหนึ่ง กอมมันด์ังโพเค็ค
 กับนายร้อยโทวิชาล่าถอไคลงเรือลำหนึ่งกับมีทหารญวนไปด้วยอีก 7 คน

¹ กจข., ร.5 ผ.32.4/1 โทรเลขพระยาวิชาชิบตี ผู้ว่าราชการ
 เมืองจันทบุรีที่ 78 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงดำรง-
 ราชานุภาพ อ้างถึงในหนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 1700/9301 วันที่ 28
 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ.

² เพิ่งอ้าง.

เวลา 3 ยามเศษได้ถึงที่พักกองทหารฝรั่งเศส ณ ปากน้ำแหลมสิง
 กอมมันด์ังโฟเคต์อยู่คเรือขึ้นไปรับอาหารแลเพื่อรับกับปิตันเลคา ซึ่งรักษา
 การกองทหารอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงไปเมืองทร กูควาย ครั้นเวลาห้าทุ่ม
 กอมมันด์ังโฟเคต์พร้อมควายกับปิตันเลคา, นายร้อยตรีวิชา กับทหารจวน
 อีก 3 คนลงเรือใบซึ่งคอยอยู่ เวลานั้นกอมมันด์ังโฟเคต์ไคตามระยะทาง
 ที่จะไปเมืองทรากับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไคชี้แจงตอกอมมันด์ังโฟเคต์เสร็จ
 แล เวลา 5 ทุ่ม 30 นาทีไคใช้ใบเรือออกจากปากน้ำแหลมสิงเมือง
 จันทบุรีไปจนรุ่งสว่าง เวลาราย 1 โมงถึงบ้านแหลมทองหลาง แลเวลา
 นั้นกอมมันด์ังโฟเคต์บอกกับข้าพเจ้าว่า ลมไม่มีจะใช้ใบอีกไม่ไค กอมมันด์ัง
 โฟเคต์มีความรอนใจอยากจะไปไคยเร็ว ครั้นจะแจวเรือใหญ่ไปก็เห็นว่า
 ชานัก จึงให้ข้าพเจ้าแจวเรือเล็ก ข้าพเจ้าไควแจวเรือนางเปด 2 แจว
 3 ลำใหญ่กอมมันด์ังโฟเคต์ 1 ลำกับปิตังเลคา กับนายร้อยตรีวิชา 1 ลำ
 ข้าพเจ้า 1 ลำไปตามลำคลองท่าตะเภา เวลาราย 4 โมงถึงศาลา
 แปลักกอมมันด์ังป่วยเป็นไขอยู่ครบประหานยาแลบอกให้ข้าพเจ้าเลยไปก่อน
 ข้าพเจ้าก็เลยไปก่อน แลย่นาเรือกอมมันด์ัง แต่ข้าพเจ้าไคสั่งคนแจวเรือ
 ใหญ่แจวรอคอย ให้แลเห็นเรือกอมมันด์ังอยู่เสมอ เวลาราย 1 กับ 30 นาที
 ถึงสะพานสะเตชันทหาร เวลานั้นข้าพเจ้าถึงก่อนเรือกอมมันด์ังโฟเคต์
 ข้าพเจ้าไครีบไปบอกพระยาพิไชยชลธิ์ ผู้รักษาราชการเมืองตราดเพื่อให้
 รัทิว เวลานั้นพระยาพิไชยนอนหลับ ข้าพเจ้าบอกคนไขวามี่ราชการให้รีบ
 ปลุกขึ้น ทันไคนั้นพระยาพิไชยก็ออกมายังข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไคพูดชี้แจง
 เสร็จแล้ว พระยาพิไชยก็ลงไปเชิญกอมมันด์ังโฟเคต์ถึงทวน้ำให้ไปบ้าน
 พระยาพิไชย กอมมันด์ังโฟเคต์ก็ไปที่บ้านพระยาพิไชย ซึ่งอยู่ใกล้สะเตชัน
 ทหาร เวลากำลังนั่งพักกันอยู่ กอมมันด์ังโฟเคต์ให้ลตามถามข้าพเจ้าว่า
 คำว่าวันนี้จะไปนอนพักกันที่ไหน ข้าพเจ้าตอบว่า ข้าพเจ้าจะเป็นครู แล
 ข้าพเจ้าบอกกับพระยาพิไชยว่าควรจะต้องที่พักให้ทานกอมมันด์ัง พระยา
 พิไชยแจงตอบข้าพเจ้าว่าเป็นเวลากลางคืนจะจัดให้ไมทัน ข้าพเจ้าจึงชี้แจง
 ว่า ถ้าไม่มีหรือจัดไมทัน ก็ควรให้กอมมันด์ังโฟเคต์พักอยู่ที่บ้านพระยาพิไชย-
 ชลธิ์สักคืน 1 ก็ไค พระยาพิไชยจึงจัดให้กอมมันด์ังโฟเคต์พักอยู่ที่หนึ่ง
 รุ่งขึ้นวันที่ 25 เวลาเช้า 1 โมง พระยาพิไชยไคพากอมมันด์ังโฟเคต์
 กับปิตังเลคา นายร้อยตรีวิชา กับข้าพเจ้าพร้อมกันไปตรวจดูในสะเตชันทหาร
 เวลาที่เขยวตรวจตามโรงพักทหารนั้น จึงชวนคิดไปรองตอกอมมันด์ังโฟเคต์ว่า

จีนเห่าจีนเล่านั่งเจี๊ยะซึ่งเมืองมีหมายเรียกนั้นจีนงวนतिकุ่องว่าเป็นลูก
 จ้างของจีนงวนतिकุ่อง ซึ่งเป็นคนในป้องกันแห่งฝรั่งเศส กอมมันดั่งโพเค็ค
 คุยบว่า จีนเห่าจีนเล่านั่งเจี๊ยะ 2 คนนี้จะถือว่าเป็นลูกจ้างของคนใน
 ป้องกันไม่ได้ ให้จีนงวนतिकุ่องตัวไหนแก่บ้านเมือง แลวกอมมันดั่งโพเค็ค
 สั่งจีนงวนतिकุ่องอีกว่า ถ้าจีนงวนतिकุ่องอยู่ในเมืองนี้อีกต่อไปให้ประทุษิตัว
 ใหญ่ อายชัคขึ้นตอบานเมือง แลวกอมมันดั่งโพเค็คก็สั่งให้นายรอยโทริศา
 ทำแผนที่ในบริเวณทหารเมื่อตรวจในสะเตชันทหารเสร็จแล้ว กอมมันดั่ง
 โพเค็คพบกับชาวเจาในในเมืองตราดจะกันการนำที่จะเลี้ยงทหารต่อไป
 กอมมันดั่งโพเค็คถามพระยาพิไชยว่า ที่ ๆ ในท้องตลาดซึ่งจะหาเช่าให้
 ทหารอยู่นั้นจะมีบ้างหรือไม่ พระยาพิไชยตอบว่ามีอยู่บ้าง แลวกอมมันดั่ง
 โพเค็คก็ขอให้พระยาพิไชยพาไปเที่ยวดูตามตลาด พระยาพิไชยก็พา
 กอมมันดั่งโพเค็คกับบัตังเลดานายรอยโทริสากับชาวเจาไปเที่ยวดูที่จะ
 เช่าให้นายทหารอยู่ตามตลาด เวลา 4 โมงเขากอมมันดั่งก็กลับมากักที่
 บานพระยาพิไชย แลวกอมมันดั่งโพเค็คบอกชาวเจาว่า เวลาบ่าย 1 โมง
 กอมมันดั่งโพเค็คจะไปตรวจที่พักที่สะเตชันทหารแหลมงอบขอให้ชาวเจา
 ช่วยจัดหาไม้หอกอมมันดั่งโพเค็คสัก 4 มา ครั้นเวลาบ่าย 1 โมงชาวเจา
 ก็จัดมา 4 มาไปให้กอมมันดั่งโพเค็คแลวกอมมันดั่งโพเค็คกับบัตังเลดานาย
 รอยโทริสากัดอ 4 คน ชาวเจานายรอยโท (นายการ) กับหลวงราม-
 ฤทธิ์รงค์ ซึ่งไปแทนพระยาพิไชย 3 คนรวม 7 คนก็พากันขึ้นมากูไปตาม
 ทางแหลมงอบ เวลาบ่าย 2 โมงครึ่งถึงบ้านน้ำเขียว อยู่พักมาอยู่ 30
 นาที เวลาบ่าย 3 โมงออกจากบ้านน้ำเขียวเวลาบ่าย 4 โมง 30 นาที
 ถึงสะเตชันทหารแหลมงอบ ชาวเจากับหลวงรามนายเรือโทการก็หา
 กอมมันดั่งโพเค็คเที่ยวดูตามโรงพักทหารทุก ๆ แห่ง เวลาบ่าย 5 โมง
 กอมมันดั่งโพเค็คกับบัตังเลดานายรอยโทริสากับชาวเจาก็โคลงเรือใบ
 มาจากจันทบุรีที่โคลงใหม่มาคอยรับที่แหลมงอบ แลวกอไปกลับมากูเมือง
 จันทบุรี เวลา 8 โมงเศษถึงปากน้ำเมืองจันทบุรี กอมมันดั่งโพเค็คโคแอะ
 ดงกับบัตังเลดา กับทหารภูวน 3 คนขึ้นที่ปากน้ำ ครั้นกอมมันดั่งโพเค็คดง
 กับบัตังเลดาขึ้นเสร็จแล้ว เลยเรือไปอยู่พักอยู่ที่ปากคลองลัด เพราะ
 เวลานั้นมีลมแลคลื่นจัก

รุ่งขึ้นวันที่ 26 เวลาเช้า 3 โมงลมสงบได้ออกเรือมาตามลำคลอง
 เวลาบ่าย 3 โมงถึงที่ว่าการเมืองจันทบุรี ตามที่ชาวเจาโคไปตรวจที่พัก

ที่เมืองตราดพร้อมด้วยกอมมันด์ังโฟเคต์แลกับปีตันเสดานายร้อยโทริชา
 ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้ทำแผนที่ในบริเวณสะพานทหารเมืองตราดแลใน
 บริเวณศาลากลางเมืองตราดทั้งที่พักพระยาพิฑูพิไสยสุนทรการ ธุวรา-
 ราชการเมืองตราดควย แต่แผนที่บริเวณสะพานที่แหลมงอบนั้นไม่ได้
 ทำโดยที่กอมมันด์ังโฟเคต์อยู่ตรวจที่นั่นน้อยเวลาจึงทำไม่ทัน แทรจจำนวน
 เรืออยู่ในสะพานแหลมงอบมีอยู่ 7 หลังเท่านั้นรวมทั้ง 2 แห่ง
 ทหารอยู่โดยประมาณ 700-800 คน

การจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรด

(ลงนาม) พระเทพสงคราม

จะเห็นได้ว่า ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสทั้งกอมมันด์ังเวแนลและ
 กอมมันด์ังโฟเคต์ต่างก็ให้ความสนใจที่จะไปสำรวจเส้นทาง พื้นที่และทำแผนที่
 เมืองตราด แต่การดำเนินการต่างกัน กอมมันด์ังเวแนลดำเนินการอย่างไม่
 เป็นทางการและมีได้เดินทางไปคุยด้วยตนเอง ขณะที่กอมมันด์ังโฟเคต์ดำเนินการ
 อย่างถูกต้องและเป็นทางการ เป็นการให้เกียรติแก่ฝ่ายไทย พร้อมกันนั้นก็เดิน
 ทางไปสำรวจสถานที่ด้วยตนเองพร้อมกับเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายไทยด้วย ซึ่ง
 จากรายงานของพระเทพสงครามจะเห็นได้ว่า กอมมันด์ังโฟเคต์เป็นคนเข้มแข็ง
 ตั้งใจทำงานอย่างจริงจัง นอกจากนี้ยังจะพบว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยก็พยายามให้
 ความร่วมมือแก่ฝรั่งเศสอย่างดียิ่งจนมีลักษณะเป็นการเอาใจ" ฝรั่งเศส ซึ่ง
 ก็นับว่าจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสถานการณ์ที่ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบในทางการ-
 เมืองในขณะนั้น

ต่อมาวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2447 เวลา 1 ยามเศษ กอมมันด์ัง
 โฟเคต์ให้สามออกมาแจ้งต่อพระยาวิชยาธิบดี เจ้าเมืองจันทบุรีว่า มีคำสั่งจาก
 ไชง่อนให้ถอนทหารญวนหนึ่งกอมปนิยกไปเมืองตราดในวันที่ 27 ธันวาคม
 กอมมันด์ังโฟเคต์จึงขอให้ไทยช่วยหากุสืหาบของไปส่ง 16 คน โดยให้ได้ใน
 เวลา 4 โมงเช้าของวันที่ 27 ธันวาคม พร้อมกันนั้นก็ขอโทษไทยที่ขอให้

ลามาออกแทนการส่งหนังสือเป็นทางการเพราะเป็นเรื่องด่วน กองทหารที่จะ
ยกไปนี้ กับพันไร่ที่เป็นนายกองคุมไป ส่วนตัวกอง านคังโพเคต์จะไปทางเรือ
เวลาบ่าย 4 โมงวันเดียวกัน กองทหารที่จะไปนี้จะให้ทันไปยกธงที่ตราคใน
วันที่ 30 ธันวาคม เพราะจะมีเรือราชการ 2 ลำมาลงมองซิเออร์มอเรล ซึ่ง
จะเป็นเรสซิเดนต์เมืองตราค กับข้าราชการพลเรือน 8 นาย เสมียนฉ้วน 2
นาย ซึ่งกำหนดจะถึงเมืองตราคในวันที่ 29 ธันวาคม¹ เนื่องจากเรื่องนี้เป็น
เรื่องด่วน กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งทรงรับ
หมายเรื่องราวจากโทรเลขของพระยาจันทบุรีจึง "เกรงว่าข้าราชการฝ่าย
ทหารพลเรือนฝ่ายเราที่เมืองตราคจะไม่รู้ตัว นากดีจะมีเหตุขัดข้องต่าง ๆ
ขึ้น"² ดังนั้นจึงต้องการพระราชวินิจฉัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 ว่า "ควรอย่างไร ขอตอบเร็วที่สุด จะได้จัดการให้ทันทางที่"³

เรื่องที่ฝรั่งเศสจะถอนกองทหารไปเมืองตราคในวันที่ 30 ธันวาคม
นั้น ฝรั่งเศสคงไม่ได้แจ้งให้รัฐบาลไทยทราบอย่างเป็นทางการ การที่รัฐบาล

¹ กจข., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยที่ 265/9247 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 และ

² กจข., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่
265/9247 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5.

³ เพิ่งอ้าง.

ไทยทราบเรื่องได้ก็เพราะกรมหลวงคำรงค์ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงได้รับโทรเลขแจ้งเรื่องนี้จากพระยาจันทบุรี ที่ 79 ลงวันที่ 26 ธันวาคม และได้ทรงนำมาพิจารณาร่วมกับเสนาบดีโทรเลขที่กอมมันด์เมืองจันทบุรีมีมาถึง สถานทูตฝรั่งเศสซึ่งได้มาจากในทางราชการกรมโทรเลข ปรากฏว่าเรื่องยุติ ต่อกันว่าฝรั่งเศสจะถอนกองทหารจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราดในวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447

เมื่อทราบเรื่องแล้ว กรมหลวงคำรงค์ราชานุภาพ ในฐานะเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยทรงเห็นว่าควรต้องดำเนินการ 3 ประการดังนี้¹

ประการแรก จะต้องให้การรับส่งเมืองจันทบุรีและเมืองตราดเป็น ไปโดยเรียบร้อย อย่าให้มี "อินทรีเคนต์" เกิดขึ้น

ประการที่สอง จะต้องรับข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน เข้ามา กรุงเทพฯ

ประการที่สาม จะต้องป้องกันอย่าให้ฝรั่งเศสที่รักษาการเมืองตราด รักษาหลวงดำแสนเขมรแดนที่กำหนดจะปักปันกันเข้ามา

การที่จะทำการทั้ง 3 ประการนี้ได้ กรมหลวงคำรงค์ราชานุภาพ ทรงเห็นว่าจำเป็นจะต้องรับส่งข้าราชการที่มีวุฒิอันสมควรลงไปช่วยราชการ ให้ถึงทันกำหนดที่ฝรั่งเศสจะไปถึง ข้าราชการผู้นั้นจำเป็นต้องมีไหวพริบและ อัจฉาศัยในทางผ่อนผันให้เป็นการเรียบร้อยทุกฝ่าย ซึ่งกรมหลวงคำรงค์ราชานุภาพ ทรงเห็นสมควรให้พระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย กับ มิสเตอร์เวสเทินภาคออกไปช่วยกัน "จึงจะเป็นที่ไว้วางใจได้"² ซึ่งมิสเตอร์ สโตรเบล ที่ปรึกษาราชการทั่วไปก็เห็นชอบด้วย รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราช

¹ เพิ่งอ้าง.

² เรื่องเดียวกัน.

คำรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ก็ไม่มีอย่างอื่นจะดีกว่าที่ได้จัดไปแล้วนี้"¹ ดังนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ จึงให้พระยาศรีสหเทพเดินทางไปโดยเรือเจริญ และเรือมกุฎราชกุมารของกรมทหารเรือ เพื่อให้ไปถึงทันฝรั่งเศส นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังว่า "ควยฝรั่งเศสจะรับเมืองตราดในวันที่ 30 เดือนนี้แล้ว เรื่องภาษีอากรคงจะขอลด ให้เชอคิดไว้ให้คืออย่าให้เข้าไปอาศัยฝรั่งเศส ทำเป็นปลาตกน้ำตัวโต บางที่เราลดรายเดือนให้เสียก่อนจะดี"²

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักพระทัยดีว่า การยึดเมืองตราด ของฝรั่งเศสนั้นเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างไรก็ตามก็เพื่อมิให้ชาวเมืองตราด หัน "เข้าไปอาศัยฝรั่งเศส" จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการลดภาษีอากรโดยลดราย เดือนให้เสียก่อน

อย่างไรก็ดี วันที่ 30 ธันวาคม ฝรั่งเศสยังไม่ได้อพยพทหารออกไป จากเมืองจันทบุรี เป็นแต่เพียงกองมณฑลตั้งโพเคต์เดินทางไปที่เมืองตราด อีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นพระเทพสงครามซึ่งมีความสงสัยเกี่ยวกับเรื่องการอพยพของฝรั่งเศสจึงไปไต่ถามเรื่องนี้กับพันเบแกผู้รักษาการแทนกองมณฑลตั้งโพเคต์ ก็ได้รับคำตอบว่าฝรั่งเศสจะต้องอพยพทหารออกจากเมืองจันทบุรีให้หมดในวันที่

¹ กจข., ร.5 ฉ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 216/1421 วันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

² กจข., ร.5 ฉ.2.2/15 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ 127/1422 วันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 123 พระราชทานกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง.

5 มกราคม¹ อย่างไรก็ตามในที่สุดฝรั่งเศสก็ไต่ยกกองทหารออกจากปากน้ำเมืองจันทบุรีจนหมดอย่างสิ้นเชิงในวันที่ 8 มกราคม เวลาบ่าย 2 โมง² ทั้งนี้โดยได้รับความช่วยเหลืออำนวยความสะดวกในการเดินทางจากทางการไทย ตามนโยบายของรัฐบาลไทยดังปรากฏในโทรเลขซึ่งกรมหลวงคำรกราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงมีไปถึงพระยาวิชาภิรมย์ เจ้าเมืองจันทบุรีว่า "ให้เป็นธุระจัดการส่งให้ไต่ออกจากจันทบุรีโดยเร็วที่สุด ถ้าเรือไม่พอก็ให้เรียกเรือทางเมืองขลุงหรือที่ใดมาใช้ให้พอแก่การที่จะส่ง อย่าให้เป็นที่ติดขัด ให้ฝรั่งเศสร้องว่าเราไม่ช่วยจัดการได้"³

นอกจากเป็นธุระจัดหาเรือและอำนวยความสะดวกในการเดินทางแก่ทหารฝรั่งเศสดังกล่าวรายละเอียดในบทก่อนแล้ว พระยาวิชาภิรมย์ยังได้จัดให้ขุนภาษาสุนทร ลาม เป็นผู้คุมเรือลำเดียวไปส่งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองตราด เพื่อ "จะโคชช่วยดูแลและป้องกันคนและเรือที่ท่องเที่ยวไปส่งกองทหารฝรั่งเศส และเพื่อจะได้สืบการงานคุณด้วย"⁴

จะเห็นได้ว่าเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของไทยผู้เกี่ยวข้องต่างก็เห็นความจำเป็นในการให้ความช่วยเหลืออำนวยความสะดวกแก่ฝรั่งเศส

¹ กจช., ร.5 หนังสือกรมหลวงคำรกราชานุภาพ ที่ 1722/9442 วันที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.

² กจช., ร.5 ผ.32.4/1 หนังสือกรมหลวงคำรกราชานุภาพ ที่ 1787/9805 วันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.

³ กจช., ร.5 ผ.2.2/15 โทรเลขกรมหลวงคำรกราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงพระยาวิชาภิรมย์ เจ้าเมืองจันทบุรี.

⁴ กจช., ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูลฉลอง-กระทรวงมหาดไทย วันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมหลวงคำรกราชานุภาพ.

ความสนใจของรัฐบาลไทยต่อเมืองตราดเมื่อถูกฝรั่งเศสยึดครอง

เมื่อรัฐบาลไทยมอบหมายดินแดนเมืองตราดบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศส ตามข้อตกลงในการปักปันเขตแดนแล้ว รัฐบาลก็มีใต้ออกตั้งเมืองตราด แต่ได้ให้ความสนใจติดตามข่าวคราวของเมืองตราด ทั้งนี้ตั้งแต่ก่อนฝรั่งเศสจะเข้ายึดครองอย่างเป็นทางการ คงจะเห็นได้ว่าก่อนที่พระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย จะเดินทางไปปฏิบัติราชการเรื่องฝรั่งเศสตอนทหารไปจากเมืองจันทบุรีดังกล่าวมาแล้ว หลวงวรบาทภักดี นายอำเภอบ้านโป่ง แขวงเมืองราชบุรีมาลาพาท่าน ก่อนจะพาภรรยาไปเมืองตราดเพื่อจัดการเรื่องบ้านเรือนและที่ดินของภรรยาที่เมืองตราด พระยาศรีสหเทพจึงสั่งให้หลวงวรบาทภักดีสืบคุดการเมืองตราดและให้มีรายงานมาให้ทราบเนื่อง ๆ ปรากฏว่าหลวงวรบาทภักดีได้มีรายงานมาถึงพระยาศรีสหเทพ 3 ฉบับ ซึ่งจากรายงานดังกล่าว ทำให้ทราบถึงสภาพการณ์ในเมืองตราดส่วนที่เป็นของฝรั่งเศส ทั้งในด้านที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส และราษฎรชาวเมืองดังนี้

รายงานฉบับที่หนึ่งลงวันที่ 2 มกราคม สก 123 ว่า หลวงวรบาทภักดีไปถึงเมืองตราดเมื่อวันที่ 1 มกราคม ได้ไปเยี่ยมเรชิตินแดนฝรั่งเศส ณ ที่ว่าการเมืองตราด เรชิตินสนใจอยากจะทำเช่าเรือนของหลวงวรบาทภักดี แต่หลวงวรบาทภักดีต้องการจะขาย การขายที่ดินและเรือนในเวลานั้นยังไม่มีผู้รับซื้อทั้งหมด ที่มีอยู่บ้างก็จะซื้อเพียงเล็กน้อย ฝรั่งเศสเองก็ตั้งใจจะทำบ้านอยู่อย่างเดียว ส่วนเรื่องการบ้านเมือง ฝรั่งเศสยังไม่ได้จัดแจงแต่อย่างใด เพียงแต่กำลังเรียกข้าราชการเก่า ๆ ไปติดตามถึงการบ้านเมือง ฝรั่งเศสได้ออกประกาศเป็นหนังสือไทยไปปิดไว้ในตลาด ดังนี้

ประกาศบอกแก่ราษฎรในเมืองตราดและเมืองเกาะกง เลอซังสุปิริเย
 กรุงกัมพูชาได้รับเมืองตราดและเมืองเกาะกง จากพระยาศรีสัตนาเทพที่มาแทน
 พระเจ้ากรุงสยาม แต่เมืองตราดนี้มีพรมแดนบังไมแน กอนเหมื่อนมีความใน
 สัญญานั้นแล้วว่าจะจัดเจ้าหน้าที่มาสำรวจให้เสร็จในการนี้ก็และราษฎรซึ่ง
 เป็นชาวเมืองนี้ ที่พระเจ้ากรุงสยามไคลงในสัญญาให้เป็นสำคัญนั้นเพื่อเห็น
 ความไม่ตรีกับกรุงฝรั่งเศสโดยชอบธรรมอันสุนิถ บัดนี้ราษฎรทั้งหลายก็ไค
 มาอยู่ในปกครองของราชาธิปไตยฝรั่งเศสแล้ว แลชนมธรรมนิยมกับ
 ศาสนาที่มหานเคยปฏิบัติชนโค่นนั้นก็ไคงอยเหมือนเดิม ซึ่งราชาธิปไตย
 กัมพูชามาเป็นนายกแก่ราษฎรก็มีฝรั่งเศสกำกับควย ราชาธิปไตยกัมพูชาจะ
 ไม่เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมมาเมืองนี้เลย จะทำนุบำรุงไพรพลเมืองให้
 อยู่เย็นเป็นสุขทุกประการ แลตรวจตราด้วยความเมตตายุติธรรม ถ้าเช่นนี้
 จึ่งใหม่หาชนทั้งหลายออกสูหาทำมาหากินทำไรไคนาตามสบายเทอญ จะไคมี
 ผู้ไคมารบกวนมิไค ถ้ามีผู้ไคมาคุกขี้ขมเหงประการไค จะทำโทษผู้นั้นให้
 ส่ำหีล ประกาศออกมา ณ วันที่ 29 มกราคม ค.ศ. 123¹

รายงานฉบับนี้มีข้อความต่อไปนี้ว่า

ราษฎรในเมืองตราดมีความเคียดแค้นเหลือที่สุด มีแต่เสียงพูดกันว่าจะ
 อพยพออกจากเมืองตราดไคยอมมาก ที่พากันออกไปแล้วก็มี ยิ่งกำลังเตรียม
 ตัวจะไปก็มี คั้นวันแรกซึ่งไคโอนเมืองไคฝรั่งเศส พอหลวงวรบาทฯ กลับ
 มาในวันนั้น เวลากลางคืนมีทหารฝรั่งเศส ไปชมขึ้นตู่หญิงในตลาคถึง 2
 คน คือคนหนึ่งเขาปล้ำบุตรสาวมารดาความช่วยเหลือ อีกคนหนึ่งปล้ำมารดา แล
 แยกเอาเงินในพกของตู่หญิงไปไค 9 บาท ผูกขมขึ้นไปฟองรองก็จำตัว
 ไคไค ทอมามีการซื้อของไมไคเงินบาง และมีการแย่งชิงกัน ไคทหาร
 4 คนไปขึ้นเรือราษฎร ในเวลานั้นมีแต่เค็กอยู่ในเรือ เขาทำโทษ
 ทหารทวนแล้วชำระเงินคืนให้ ในเวลานี้ราษฎรไคกลามาซื้อขาย คนใน
 ตลาคก็ไคกลาเดินไปมา ปิดประตูบานเสียไคยอมมาก

¹ กจ., ร.5 ม.42/11 หนังสือพระยาศรีสัตนาเทพ วันที่ 18 มกราคม

วันที่ 13 มกราคม ขุนบรเทาฯ ได้เดินทางไปที่ตำบลห้วยแร้ง แล้วประชุมผู้ใหญ่บ้านและราษฎร ซึ่งแจ้งเขตแดนภาคตะวันตกที่คงอยู่ตามเดิมให้ราษฎรเข้าใจ ขุนบรเทาฯ ตั้งเกตุวารราษฎรห้ามาหากินเป็นปกติแล้ว ในระหว่างเดือนมกราคมก็มีราษฎรอพยพเข้ามาตั้งหลักฐานพักอาศัยอยู่ในตำบลนี้ 61 พวก เป็นชายหญิง 318 คน โดยที่ราษฎรเหล่านี้จะตั้งหลักฐานหรือเลยไป ยังเป็นการไม่แน่นอน "สุดแต่ขามาได้แล้วเป็นการดี"¹ ขุนบรเทาฯ ได้สั่งให้เจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองทำบัญชีราษฎรเข้ามาไว้เป็นหลักฐานด้วยเช่นกัน

วันที่ 17 มกราคม ขุนบรเทาฯ เดินทางไปที่ตำบลวังแจะ ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกตัดตอนให้แก่ฝรั่งเศส คงเหลือเป็นของไทยอยู่ 2 หมู่บ้านเท่านั้น ขุนบรเทาฯ ได้ชี้แจงให้ผู้ใหญ่บ้านทั้งสองไปขึ้นกับกำนันตำบลคลองใหญ่ แล้ว ขุนบรเทาฯ กับผู้ใหญ่บ้านทั้งสองก็ไปตรวจตามหมู่บ้าน ซึ่งแจ้งให้ราษฎรห้ามาหากินต่อไปตามเดิม โดยไม่ต้องตื่นตกใจอย่างไร เนื่องจากหมู่บ้านทั้งสองยังคงเป็นพระราชอาณาเขตตามเดิม ขุนบรเทาฯ ได้สั่งให้ผู้ใหญ่บ้านทั้งสองทำบัญชีราษฎรที่เข้ามาส่งไปยังกำนันตำบลคลองใหญ่

วันที่ 18 มกราคม ขุนบรเทาฯ พร้อมกับกำนันตำบลท่าโลมและกำนันตำบลบางปึก ซึ่งแจ้งแก่ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรของทั้งสองตำบลว่าแต่เดิมเคยขึ้นกับอำเภอเมืองนั้น แต่บัดนี้อำเภอเมืองอยู่ในความครอบครองของฝรั่งเศส ดังนั้นเมื่อมีกิจธุระอะไรขอให้มาแจ้งแก่ขุนบรเทาฯ แทน พร้อมกันนั้น ขุนบรเทาฯ กำชับให้รีบทำบัญชีเรื่องราษฎรอพยพส่งไปให้โดยเร็ว

วันที่ 19 และ 20 มกราคม ขุนบรเทาฯ เดินทางไปตรวจท้องที่ตำบลแสนงู พบว่าราษฎรในตำบลนี้อยู่กับกันเป็นปกติเรียบร้อย ต่อมาวันที่ 22

¹ กจข., ร.5 ม.42/9 เรื่องเดิม.

มกราคม ขุนบรรเทาะฯ ได้ทราบข่าวทหารฝรั่งเศส 2 คน ชูวาน 4 คน เดินทางขึ้นมาตำบลคลองใหญ่ถึงบ้านชำโรนแล้วกลับไป แต่ไม่ใคร่ก่อเรื่องอย่างไร เป็นเพียงมาเที่ยวเท่านั้น ในระหว่างนั้นขุนบรรเทาะฯ ได้ทราบข่าวพระเทพสงครามก็มาตรวจงานเหมือนกันโดยพักที่วัดคลองใหญ่ ขุนบรรเทาะฯ จึงไปพบ ได้มีการประชุมกันนั้น ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรได้ถามกิจทุกข์สุข ต่อมาวันที่ 24 ถึงวันที่ 30 มกราคม ขุนบรรเทาะฯ ได้เดินทางไปตามหมุ่บ้านจนถึงอำเภอ ศรีบัวทอง ได้ถามทุกข์สุขของราษฎร วันที่ 1 กุมภาพันธ์ จึงเดินทางมายัง อำเภอขลุง * รวมเวลาไปตรวจการตามตำบล 28 วัน

จากรายงานของขุนบรรเทาะฯทุกคราวราษฎร ผู้รั้งราชการอำเภอทุ่งใหญ่ เมืองตราด ที่เดินทางไปตรวจราชการชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ให้ชาวบ้านรู้นั้น แสดงให้เห็นได้ว่ารัฐบาลไทยตระหนักถึงความสำคัญในการชี้แจงเรื่องราว สถานการณ์ที่แท้จริงให้ชาวราชการระดับหมุ่บ้าน ตำบล อำเภอ และราษฎรชาวบ้าน ทั่วไปได้เข้าใจ เพราะเป็นการทำให้ขวัญและกำลังใจของบุคคลดังกล่าวดีขึ้น เมื่อราวทองดินของตนมิได้ตกอยู่ในความยึดครองของฝรั่งเศสดังชาวลื้อที่อาจ เกิดขึ้นก่อนหน้านี้ รัฐบาลจึงส่งคนของทางการเข้าไปชี้แจงอย่างใกล้ชิด ไม่เพียงระดับนายอำเภอตั้งขุนบรรเทาะฯ เท่านั้น ยังมีข้าราชการระดับสูงชั้นปลัด-เมือง ดังรายพระเทพสงคราม นอกจากท่านทั้งสองจะชี้แจงสถานการณ์ที่แท้จริง

* พระยาศรีสัตตเทพ เห็นว่าเมืองขลุงมีความสำคัญเนื่องจากเป็นอำเภอ ชายแดน จำเป็นต้องมีคนดี ๆ อยู่นายอำเภอ พระยาศรีสัตตเทพเห็นว่า หลวงวรบาทภักดี เป็นผู้เหมาะสมที่จะเป็นนายอำเภอที่เมืองขลุงได้, กจช. ร.5 ม.42/11 เรื่องเดิม.

แล้ว ยังไต่ถามทุกข์สุขของราษฎร คุ้นเคยให้ราษฎรทำมาหากินตามปกติ และให้
 ทางการคอยทำบัญชีจำนวนผดอพยพจากเมืองตราดเขตที่อยู่ใต้อำนาจปกครองของ
 ฝรั่งเศสเข้ามาในเขตไทยคอยเพื่อจะไต่ทราบจำนวนราษฎรที่แท้จริง เป็นการ
 ไม่ประมาทคอย นอกจากนี้ผู้ไปตรวจราชการยังกำชับว่าถ้าทหารฝรั่งเศสเข้ามา
 ในเขตไทยก็ห้ามมิให้กระทำการร้ายต่อฝรั่งเศส แต่ให้รีบแจ้งแก่ทางการ ซึ่งก็
 นับว่าเป็นการดี เพราะไม่เช่นนั้นอาจก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองระหว่าง
 ประเทศ ซึ่งไทยยอมตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบอยู่นั่นเอง

ข้อควรพิจารณาประการหนึ่งคือจากกำหนดการตรวจราชการของ
 ขุนบรรเทาทุลาทุกราษฎร ซึ่งเริ่มตั้งแต่วันที่ 8 มกราคม ซึ่งเป็นเวลาภายหลังจาก
 ใ้รับการแต่งตั้งจากหลวงเสนาราชภักดีศรีสงคราม นายอำเภอขลุงให้เป็นผู้รั้ง
 ราชการอำเภอทุ่งใหญ่เพียง 1 วัน* ก็ได้ออกไปปฏิบัติหน้าที่ทันที ซึ่งก็นับว่าทัน
 ต่อเหตุการณ์ผดอพยพ เพราะเป็นเวลาหลังจากที่ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองตราด
 เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 เพียง 8 วัน เป็นการไม่สายเกินไปที่จะ
 ทำให้ราชการระดับหมู่บ้าน ตำบล และราษฎรเข้าใจสถานการณ์ที่แท้จริง
 นอกจากนั้นการที่ขุนบรรเทาทุลาทำรายงานเสนอขอพระยาวิเศษาธิบดี ผู้ว่าราชการ
 เมืองจันทบุรี ก็จะทำให้ผู้นำในระดับเมืองเข้าใจความเป็นไปของราษฎรใน
 ท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากเรื่องการยึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส และยอม
 รายงานต่อไปยังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในระดับประเทศต่อไป ทั้งนี้แสดง
 ให้เห็นว่าบุคคลของรัฐบาลทุกระดับได้ให้ความสนใจและติดตามข่าวคราวของ
 ชาวเมืองตราดตั้งแต่เริ่มแรกเมื่อถูกฝรั่งเศสยึดครอง

* ขุนบรรเทาทุลา ใ้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้รั้งราชการอำเภอทุ่งใหญ่ ตาม
 คำสั่งเมืองที่ 138/1513 ลงวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447).

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่า ผลการยึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส ทำให้ผู้คนอพยพจากเมืองตราดในเขตการยึดครองของฝรั่งเศสเข้ามาในเขตของไทย และบางส่วนเข้ามาในเมืองจันทบุรีที่เพิ่งกลับคืนมาเป็นของไทยด้วย ผู้อพยพเหล่านี้ จะได้รับการผ่อนปรนจากรัฐบาลไม่ต้องถูกเรียกเกณฑ์แรงงานค้ำเหตุการณืในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2447 มีการเกณฑ์คนไปทำการกับกองข้าหลวงตรวจปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส รัชกาลที่ 5 มีพระบรมราชโองการให้พระยาวิชาภิรมย์เจ้าเมืองจันทบุรีจัดการ "ผันผ่อนแกดผู้อพยพเข้ามาอยู่ที่เมืองจันทบุรีใหม่"¹ ซึ่งปรากฏว่าพระยาวิชาภิรมย์ได้สั่งไม่ให้เกณฑ์คนที่อพยพมาจากเมืองตราดแต่เดิมมาแล้ว พร้อมกันนั้นก็กำชับกวาดขันเรื่องเสบียงอาหารด้วย²

ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส

นอกจากปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสจะเกิดขึ้นที่เมืองจันทบุรี ซึ่งอยู่ในความยึดครองของฝรั่งเศสดังกล่าวมาแล้ว เมืองตราดก็เผชิญกับปัญหานี้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เป็นมาตั้งแต่ก่อนที่จะถูกฝรั่งเศสยึดครอง กล่าวคือ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) นายแก้ว นายเอิบ นายชู พลทหารเรือเมืองตราดได้อ้างตัวเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ยอมเข้ารับราชการ พนักงาน

¹ กจช., ร.5 ผ.29.2/14 หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 123 กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5.

² เพิ่งอ้าง.

จันทบุรี จนได้รับโทษจำคุกมาครั้งหนึ่งแล้ว ในขณะที่กอมมานดั่งवालบศมาเป็น
ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ดังนั้นจึงได้สั่งให้เอาตัวจันทวนแสงจำตรวนขังไว้
ระหว่างการไต่สวนหาหลักฐานจับพวกเพื่อน เพื่อฟ้องร้องให้ศาลพิจารณาลง
โทษต่อไป¹

วันที่ 30 พฤศจิกายน คอมมานดั่งโพเคต์ ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส
ได้มาเยี่ยมพระยาวิษยาธิบดี ผู้ราชการเมืองจันทบุรี และได้แจ้งว่าเขาได้
รับคำร้องจากจีนเตยของ คนในมังกับฝรั่งเศสซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองตราดว่า
มีพวกจีนหลายคนถูกรุกเข้าไปทำร้ายในบาน จึงอยากกราบทูลพระยาวิษยาธิบดีทราบ
เรื่องนี้หรือไม่ พระยาวิษยาธิบดีก็ชี้แจงเรื่องราวรายละเอียดให้คอมมานดั่ง
โพเคต์เข้าใจ รวมทั้งเรื่องที่จันทวนแสงเคยถูกลงโทษมาแล้วครั้งหนึ่งด้วย
คอมมานดั่งโพเคต์ ได้กล่าวชมเชยว่าการที่พระยาวิษยาธิบดีจับตัวจันทวนแสง
มาไต่สวนทำโทษนั้นเป็นการถูกต้องดี และเสนอแนะว่าจันทวนแสง ซึ่งมีความ
ประพฤติไม่ดีเช่นนี้ ไม่ควรให้อยู่ในบ้านเมือง แต่ควรเนรเทศไปเสีย² สำหรับ
เรื่องนี้ไม่มีหลักฐานแสดงชื่อยุติอีกเช่นเดียวกัน เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่า
ฝรั่งเศสให้ความเอาใจใส่ที่จะคุ้มครองคนในมังกับของฝรั่งเศส เช่นเดียวกับกรณี
แรก แต่สำหรับกรณีนี้คนในมังกับฝรั่งเศสมิได้เป็นผู้กอบกู้หาขึ้นดังกรณีแรก แต่
เป็นผู้ได้รับความเสียหายจากเหตุการณ์และได้เรียกร้องให้ทางการฝรั่งเศส

¹ กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูลฉลอง
กระทรวงมหาดไทย ที่ 1513/8663 วันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูล
กรมขุนสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ.

เข้าใจว่าคือ จันทวนแสงในย่อหน้าแรก (ผู้วิจัย)

² กจข., ร.5 ม.42/9 หนังสือพระยาศรีสทเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวง
มหาดไทย ที่ 1555/8820 วันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 123 กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธ์
ราชเลขานุการ.

เขาช่วยเหลือซึ่งฝรั่งเศษก็ดำเนินการโดยปรึกษาหารือกับทางการไทยในหาที่
ที่แสดงตนว่ามีอิทธิพลเหนือไทยด้วย

เรื่องปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศษนี้ สำหรับเมืองตราคมมีหลักฐาน
ปรากฏเพียง 2 กรณีข้างต้นนี้เท่านั้น ซึ่งก็ไม่มีหลักฐานแสดงผลรูปหรือขอยุติ
ของทั้งสองกรณี อย่างไรก็ตาม ไรก็ดี จากตัวอย่างข้างตนรวมทั้งปัญหาเรื่องนี้ที่เกิดขึ้น
ณ เมืองจันทบุรี พอจะให้ขอสรุปได้ว่าฝรั่งเศษพยายามแสดงตนพิทักษ์ผลประโยชน์
ให้แก่คนในบังคับตลอดเวลา และมักแสดงท่าทีคุกคามข่มขู่ไทยด้วยกำลังอาวุธที่
ทันสมัย ทั้งนี้ก็ถึงเพื่อแสดงความเป็นมหาอำนาจให้เป็นที่ปรากฏแก่ประเทศใน
ภูมิภาคนี้ และเพื่อประโยชน์ของตนเองเป็นประการสำคัญ

แนวความคิดในการจัดการปกครองเมืองตราคมหลังจากกลับมาเป็นของไทยตามเดิม

เมื่อฝรั่งเศษถอนทหารออกจากเมืองตราคม และคืนเมืองตราคมให้แก่
รัฐบาลไทยแล้ว กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้
ทรงเสนอความเห็นต่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่ง
เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครในขณะนั้น* ว่า ในการจะปกครองเมือง
ตราคมซึ่งกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งนั้น ในปีแรกนี้ (พ.ศ. 2450) ควรจะ
ยกเว้นการเก็บเงินค่าราชการ ค่าน้ำ และคานา ทั้งนี้เพื่อ "ให้ปรากฏพระ
มหากรุณาแก่ราษฎรชาวเมืองตราคมในการที่ได้คืนมาเป็นค่าขอบขันธเสมา
ตามเดิม"¹ นอกจากนี้เป็นไปได้ว่า ฝรั่งเศษอาจจะเรียกเก็บเงินดังกล่าว

* ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาส
ทวีปยุโรปครั้งที่สอง.

¹ กจร., ร.5 ม.42/9 หนังสือกรมขุนดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ที่ 54/3431 วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 126.

บทสรุป

ประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นระยะที่ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจที่กำลังแสวงหาอาณานิคมอยู่ในขณะนั้น ที่สำคัญคืออังกฤษ และฝรั่งเศส ประเทศก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงการคุกคามนั้นไปได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแผ่อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกรุนแรงยิ่งกว่าสมัยใด ๆ มหาอำนาจตะวันตกที่คอยคุกคามไทยทางคาบตะวันออกเฉียงใต้คือ ฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสได้ขยายอำนาจมาทางตะวันออกเฉียงใต้ของแหลมอินโดจีน จนได้ครอบครองทั่วทั้งประเทศ รวมทั้งเขมรส่วนนอกทั้งหมดด้วย แต่ความต้องการของฝรั่งเศสมีได้หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ฝรั่งเศสยังต้องการครอบครองดินแดนที่อยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด ซึ่งขณะนั้นมีดินแดนบางส่วนอยู่ใต้ความปกครองของไทย การขยายตัวของฝรั่งเศสจึงสร้างปัญหาให้กับฝ่ายไทยตลอดมา โดยเฉพาะความพยายามของฝรั่งเศสที่จะเข้าแทรกแซงในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในระยะแรกฝรั่งเศสดำเนินการแทรกแซงโดยวิธีการทูต แต่เมื่อเห็นว่าไม่ประสบผลสำเร็จจึงใช้นโยบายเรือปืนข่มขู่ไทยในบริเวณปากน้ำ ในที่สุดก็นำไปสู่วิกฤตการณ์ที่เรียกว่า "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 ผลของการรบปรากฏว่าฝ่ายไทยยอมจำนน และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ตามสัญญาและอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 นี้ นอกจากไทยจะต้องเสียดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเสียค่าปรับเป็นจำนวนมากแล้ว ฝรั่งเศสยังได้ยึดจันทบุรีไว้เป็นหลักประกันค่าประกัน ตามอนุสัญญาข้อ 6 ซึ่งระบุไว้ว่าฝรั่งเศสจะยึดจันทบุรีไว้จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาและอนุสัญญาดังกล่าว

ครบถ้วนและจนกว่าจะเกิดความสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งชายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในระยะ 25 กิโลเมตร

การยึดครองจันทบุรีของกองทัพฝรั่งเศสนั้นไม่ได้ยึดทั้งเมือง แต่จะยึดเฉพาะบริเวณอันเป็นที่ตั้งของกองทัพ คือที่ค่ายทหารในเมืองจันทบุรีกับค่ายทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้เข้ายึดตั้งแต่วันที่ 9 สิงหาคม 2436 เป็นต้นมาจนกระทั่งได้ถอนออกไปเมื่อวันที่ 8 มกราคม 2447 ภายหลังจากลงนามในอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446 ในระหว่างการยึดครองฝ่ายฝรั่งเศสได้ก่อสร้างที่พักนายทหารและพลทหารไว้ทั้งในเมืองจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นจำนวนหลายหลัง และเป็นตัวตึกคอนกรีตถาวร ซึ่งยังคงมีหลักฐานอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ ภายในบริเวณค่ายทหารจะมีร้านจำหน่ายสินค้าซึ่งลำเลียงสินค้ามาจากไซงอน และที่ปากน้ำจะมีกองทหารฝรั่งเศสคอยตั้งด่านตรวจเรือเมล็ดพะละเรือใบที่ผ่านไปมาอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ยังมีการฝึกซ้อมเตรียมระวางป้องกันภัยอยู่เสมอ

ทางฝ่ายไทยจะมีอิสระในการปกครองเขตแดนที่อยู่นอกเหนือจากการยึดครองของกองทัพฝรั่งเศส ความเป็นอยู่ของชาวจันทบุรีในระยะนี้ดีกว่าสมัยก่อน ทั้งนี้เพราะมีการค้าขายอาหารและสิ่งของต่าง ๆ ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส สภาพเศรษฐกิจคล่องตัว การเงินดี จนมีผู้กล่าวว่า "ชาวเมืองจันทบุรีในยุคนี้พากันพุ่มเพื่อยุรมารวยไปตามกัน" นอกจากนี้จะดำเนินธุรกิจในการค้าสิ่งของแล้ว ยังมีการค้าหญิงโสเภณีอีกด้วย ซึ่งปรากฏว่าทำรายได้ให้เจ้าของเป็นจำนวนมาก และเมื่อกองทัพฝรั่งเศสยกออกไปจากจันทบุรีสร้างความเสียหายให้กับพ่อค้าแม่ค้าชาวจันทบุรีในสมัยนั้นมาก เพราะสภาพเศรษฐกิจที่เคยรุ่งเรืองกลับซบเซาลงไป

อย่างไรก็ตาม การที่กองทัพฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในจันทบุรี ก็สร้างปัญหาหลายประการให้กับฝ่ายปกครองของไทย เช่น ปัญหากรณีพิพาทต่าง ๆ อันเกิดจากคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาเรื่องการหลบหนีภาษี และที่สำคัญคือปัญหาอั้งยี่กำเริบซึ่งนับว่าสำคัญมากในสมัยนั้น เพราะพวกนี้มักจะคอยข่มขู่ประชาชนพลเมืองอยู่เสมอ สร้างความหวาดกลัวให้กับชาวจันทบุรีในยุคนั้นอย่างมาก แต่ในที่สุดความร่วมมือจากฝ่ายกองทัพฝรั่งเศส ฝ่ายปกครองไทยก็สามารถปราบพวกอั้งยี่ให้สงบลงไปได้

เนื่องจากเมืองจันทบุรีเป็นเมืองท่าสำคัญในทางยุทธศาสตร์ที่ควบคุมอ่าวไทยทางคานตะวันออก ซึ่งเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของกรุงเทพฯ ด้วย ไทยจึงพยายามเสนอที่จะให้มีการเจรจาเพื่อถอนทหารออกไปจากจันทบุรี แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็พยายามหน่วงเหนี่ยวอยู่ตลอดเวลาเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้เริ่มอย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปลาย พ.ศ. 2442 ถึงต้น พ.ศ. 2443 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ การเจรจาทันทีต่อมาใน พ.ศ. 2445 สามารถยุติลงได้โดยไทยยอมยกเมืองมโนไพร จำปาศักดิ์ และหลวงพระบางให้กับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสยอมถอนทหารออกไปจากจันทบุรี ตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม 2445 เนื่องจากสัญญาฉบับนี้ไม่ได้นำเสนอสู่อุกรัฐสภาเพื่อให้สัตยาบัน จึงถูกยกเลิกไปโดยปริยาย จนกระทั่งถึงการเจรจาทันทีสุดท้าย การเจรจาทันทีนี้ ไทยได้วางนายเอ็ดเวิร์ด-สโตรเบล นักกฎหมายชาวอเมริกันมาเป็นที่ปรึกษาประกอภกับขณะนั้นเกิดสงครามในตะวันออกไกลระหว่างรัสเซียกับญี่ปุ่น ฝรั่งเศสซึ่งเป็นพันธมิตรกับรัสเซียเกรงว่าจะถูกดึงเข้าสู่สงครามจึงรีบลงนามในอนุสัญญา ฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2446

ผลของสนธิสัญญาฉบับนี้ ฝรั่งเศสจะยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่จะไปยึดตราดและคานช่ายแทนตามพิธีสารฉบับลงวันที่ 29 มิถุนายน 2447 ทหาร

ฝรั่งเศสจึงได้ถอนทหารออกไปจากจันทบุรี จันทบุรีจึงกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่งแต่นั้นมา

ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองเมืองตราดตั้งแต่วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2447 แต่เป็นการยึดครองดินแดนเพียงบางส่วนเท่านั้น รัฐบาลจึงให้อาณาเขตส่วนที่ยังเป็นของไทยมาขึ้นกับเมืองจันทบุรี ปรากฏว่าในระหว่างที่เมืองตราดอยู่ในการยึดครองของฝรั่งเศสนั้น ราษฎรไคอพยพเข้ามาอยู่ในเขตเมืองตราดที่ยังเป็นของไทย และในเมืองจันทบุรีอยู่เรื่อย ๆ ซึ่งไทยตองคอยสอดส่องดูแลและบันทึกจำนวนผู้อพยพเป็นหลักฐานโดยระมัดระวังไม่ให้กระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสซึ่งไม่พอใจที่มีผู้คนอพยพออกจากเขตยึดครองของฝรั่งเศสอยู่เสมอ

อย่างไรก็ดี เนื่องจากไม่มีหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับเรื่องเมืองตราดมากนักทั้งก่อนและระหว่างการยึดครองของกองทหารฝรั่งเศส คงทราบแต่เพียงบางประเด็นซึ่งได้แก่การเตรียมการของทหารฝรั่งเศสที่จะเข้ายึดครองเมืองตราดควย การไปตรวจจุดทางน้ำ ตรวจจุดสถานีและท่าแผนที่ การช่วยเหลือของฝ่ายไทยต่อการเคลื่อนย้ายกองทหารฝรั่งเศสจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราด การดำเนินการของฝ่ายไทยในการบำรุงขวัญและกำลังใจแก่ราษฎรชาวเมืองตราด การปฏิบัติของกองทหารฝรั่งเศสต่อชาวเมืองตราด ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส ตลอดจนความคิดเห็นในการจะจัดการปกครองเมืองตราดภายหลังจากที่กองทหารฝรั่งเศสถอนออกไป ปรากฏว่าฝรั่งเศสปกครองเมืองตราดมาจนถึงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126) จึงถอนทหารออกไป ทั้งนี้หลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ยกยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสเป็นการตอบแทน

ภาคผนวก ก.

หนังสือสัญญา¹

ระหว่าง กรุงเทพมหานคร กับ กรุงฝรั่งเศส

วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

ค.ศ. 1893 พ.ศ. 2436

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีบลิคกรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ แลเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศสนั้นให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญานี้ คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามได้ตั้งพระเจ้านองยาเชอกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ คณายันกรมหาจักรี แลแกรนค้ออฟฟิเชอร์ลียองคอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดี รีบลิคกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์ ซาลส์ มารี เลอ มีร์ เดอ วิเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์ แกรนค้ออฟฟิเชอร์ลียองคอนเนอร์ แลจูลวราภรณ์ อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง แลที่ปลุกษาการแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

¹พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดินทร ณ อยุธยา), ประมวลหนังสือสัญญาใหม่และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส รวบรวมพิมพ์แจกในงานศพของมหาอำมาตย์ศรีผิน เอี่ยมสุทธา, 2516.

ผู้ซึ่งเมื่อใดแลกเปลี่ยนตราค้ำมอบอำนาจ แลได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ใดตกลงทำขอสัญญาคงมีต่อไปนี้

ข้อ 1 คอเรืออนแม่น้ำ สยามยอมสละเสียซึ่งขออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ฝั่งซ้ายปากแม่น้ำออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ 2 คอเรืออนแม่น้ำสยาม จะไม่มีเรือรบใหญ่ น้อย ไปไว้หรือใช้เคินในทะเลสาบก็ดี ในแม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันใดมีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3 คอเรืออนแม่น้ำสยามจะไม่ก่อสร้างคานค้ายคุ หรือที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบองแลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งใดกล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษา จะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เป็นกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำ หรือพลเกณฑ์สรรพควยอาวุธเป็นพลทหารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

ข้อ 5 คอเรืออนแม่น้ำสยามจะรับปรึกษา กับคอเรืออนแม่น้ำฝรั่งเศส ภายในกำหนด 6 เดือนขึ้นไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งคานโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งใดกล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรงฉศก จุลศักราช 1218 คฤศศักราช 1856 นั้นด้วย คอเรืออนแม่น้ำสยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าออกในจังหวัดที่ใดกล่าวไว้ในข้อ 3 แล้วนั้น จนกว่าจะใดตกลงกัน คอเรืออนแม่น้ำฝรั่งเศสจะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ 6 การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเป็นที่ทำได้ในฝั่งขวาปากทวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกั๊ดี้ หรือตั้งท่าเรือจอดกั๊ดี้ ทำที่ไว้พื้นแลถ่านกั๊ดี้ คอเรือนแม่น้ำสยามรับว่า เมื่อคอเรือนแม่น้ำฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเป็นที่ทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสกั๊ดี้ คนในบังคับหรือคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสกั๊ดี้ ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งใดไกลาวไว้ในข้อ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันใดไกลาวไว้นี้จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8 คอเรือนแม่น้ำฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลได้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสแลที่มีเมืองนครราชสีมา แลเมืองนาน เป็นต้น

ข้อ 9 ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นตอกลงในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ 10 สัญญานี้จะไ้ตรวจแก้เป็นไขไ้ภายในเวลา 4 เดือน ตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้

อรรคราชทศย์มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ซึ่งไ้ไกลาวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ไ้ลงชื่อแลไ้ประทับราหนังสือสัญญานี้ 2 ฉบับ เหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว ไ้ทำที่ราชวัลลภ

กรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(ลงพระนาม) เหวะวงศ์โรปการ

(ลงนาม) เลอ มีร์ เคอ วิเลอร์

สัญญาอนุญาต

ท่านผู้มีอำนาจ เติมในการที่ทำสัญญาทั้งสองฝ่ายได้จัดการตกลงในสัญญาฉบับนี้ บรรดาการทั้งหลายและข้อความทั้งปวง ซึ่งพินำไปให้เป็นการอันใดกระทำสำเร็จตามหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ซึ่งทำไว้ลงวันนี้ แลตามหนังสืออันติมะกาล ที่ได้รับแล้วเมื่อวันที่ 5 สิงหาคมที่ล่วงมาแล้วนั้น เป็น

ข้อ 1 ว่าคานหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายปากทวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันที่ 5 กันยายน

ข้อ 2 ว่าบรรดาป้อมค่ายคูอันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ 3 ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ 3 ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคำแลที่คำวนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะได้ชำระตัดสิน แลผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะได้ช่วยในการตัดสิน แลจะกำกับการลงโทษตามคำตัดสินนั้น คอเว็อนเมนต์ฝรั่งเศสรักษาอำนาจไว้ในการที่จะเห็นชอบว่าคำตัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควรหรือยัง ถ้ายังไม่เห็นพอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีตระกูลการผู้ถือออเว็อนเมนต์ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาควยทั้งสองฝ่ายนั้นตัดสินใหม่

ข้อ 4 ว่าคอเว็อนเมนต์สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ หรือเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝั่งซ้ายปากทวันออกแม่น้ำโขงแลคนเขมร ผู้ที่ตอ้งกักขังอยควยสรรพเหตุใดไค้นทั้งสิ้น คอเว็อนเมนต์สยามจะไม่ชักขวางอย่างไคอย่างหนึ่งในการที่คนชาวเมืองในฝั่งซ้ายปากทวันออกแม่น้ำโขงนั้นจะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ข้อ 5 วาบางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำกับพวกพ้องของเขานั้น เจ้าพนักงานกรมทาดหนึ่งจะไคนำไปส่งยังสถานราชทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับธงฝรั่งเศส แลเครื่องอาวุธ ซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้

พระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงถามว่า บางเขียนไคเขาไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสเสียแล้ว แลเมื่อการเปนดังนี้จะให้เจ้าพนักงานพาตัวไปส่งยังราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ไคไค

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า ถ้าบางเขียนเขาไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสแล้ว ความขอนี้ก็ไม่ต้องทำการเอง การที่ยังยื่นความขอนี้ไคก็ เพราะเป็นการจำเป็นที่คอเวือนแมนต์สยามจะต้องทำให้เห็นจริงว่า คนนี้ไคกลับคืนไปจริงแล้ว เหตุนี้พระเจ้านองยาเชอฯ จะต้องทรงมีหนังสือต่างหากให้ทราบว่ แต่ที่คำบดไคซึ่งบางเขียนไคออกไปจากแดนสยามเพื่อที่จะไคทราบไคว่าไปอยู่ในแห่งไคควย ความขอนี้ต้องไคไคในทวลามแลทหารญวนนั้นควยเหมือนกัน ถ้าบางเขียนแลคนในบังคับฝรั่งเศสอื่น ๆ นั้นยังอยู่ในกรุงสยามแล้ว ขอความนี้ก็เป็นอันไคไคในความขอ 6 นั้น

พระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงขอให้อธิบายความในคำว่าการสงบเรียบร้อยนั้น

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า คอเวือนแมนต์ฝรั่งเศสสงวนความขอนี้ไว้เพื่อว่าจะไคความยุ่งยากหรือจลาจลซึ่งคนไทยจะไปก่อเหตุขึ้น

ในกรมหลวงฯ ทรงวิตกว่า ตามความที่ว่ไคก็จะมีเหตุหาเหตุกลาวอยู่ไคเสมอว่าการยังไม่สงบเรียบร้อย ว่าคนไทยไปก่อการนั้นขึ้น

มองซิเออร์ เลอ มีร์ เคอ วิเลร์ ว่าหนังสือสัญญาทางไมตรีแลสัญญาอันนี้ทำควยความเชื่อกันโดยสุจริต แลว่าความสำคัญที่เชื่อกันโดยสุจริตนี้ยอมเปนใหญ่ในกิจการงานของผู้มีอำนาจเต็มสำหรับทำสัญญา แลว่าถ้าไคไคเพียงกันในความเชื่อกันโดยสุจริตนี้แล้ว ก็ไม่มีทางที่จะปรกษาหาหรือกันไคอยู่เอง

ในกรมหลวงฯ ทรงถามว่า จะนับเอาได้หรือไม่ ว่าจะเลิกถอนไป
จากจันทบุรีในเวลาเมื่อทหารไทยได้เลิกถอนกลับคืนมาหมดแล้ว

มองซิเออร์ เลอ มีร์ เคอ วิเลร์ ตอบว่า ยังไม่ได้ก่อน การนี้ที่
แรกคอเวือนแผ่นดินฝรั่งเศสต้องให้เห็นจริงว่า คอเวือนแผ่นดินสยามได้กระทำให้
สำเร็จตามข้อความในหนังสืออันคิมะกาลนั้นเสียก่อน

ในกรมหลวงฯ ทรงถามว่า จะได้อะไรจึงจะเห็นความจริงของ
คอเวือนแผ่นดินสยาม เพื่อว่าจะได้ถึงเวลาเลิกถอนไปจากจันทบุรีนั้น

มองซิเออร์ เลอ มีร์ เคอ วิเลร์ ตอบว่า คอเวือนแผ่นดินฝรั่งเศส
ไม่มีความประสงค์ที่จะรักษาเมืองจันทบุรีไว้ แลว่าประโยชน์ที่หมายของฝรั่งเศส
นั้น ก็มีแก่จะเร่งให้ทำการให้แล้วแก่กันเร็ว เพื่อที่จะได้ไม่เบียดเบียนเงินที่ใช้ใน
การตั้งอยู่ที่นั่น แลว่าการอันนี้ก็ยอมอาศัยความเชื่อกันโดยสุจริตเท่านั้น

เขียนที่ราชวัลลภ

กรุงเทพฯ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(ลงพระนาม) เหวะวงศ์วโรปการ

(ลงนาม) เลอ มีร์ เคอ วิเลร์

หนังสือสัญญา

ระหว่าง

กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส

ทำเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส มีความปรารถนาจะผูกพันทางไมตรี และให้ความไว้วางใจซึ่งมีต่อกัน ในระหว่างประเทศทั้งสองมั่นคงขึ้น แลเพื่อจะระงับความยากบางอย่าง ซึ่งได้เกิดขึ้นจากการที่ข้อความของหนังสือสัญญาใหญ่ในอดีตที่ทำได้เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จึงได้ตกลงทำหนังสือสัญญาน้อยขึ้นใหม่ฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์จึงได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น

พระยาสุรียานุวัตร อรรคราชหุทิเศษ และผู้มีอำนาจเต็มของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ณ สำนักนี้ท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศส เครื่องราช-
อิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่หนึ่ง แลเครื่องอิสริยาภรณ์ เลยองคอนเนอร์ชั้นที่
สอง ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศสนั้น

มองซิเออร์ เทโอฟีล เดลคาสเซ เดปูเต เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
 ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ผู้ซึ่งเมื่อใดส่งหนังสือมอบอำนาจให้ทราวจูซึ่งกันแลกัน เห็นเป็นอันถูกต้อง
แม้อย่างที่แลแล้ว ได้ไปทุกษาทกลงกันทำสัญญาเป็นขอคังต่อไปนี้

ขอ 1

เขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งแต่ตั้งแต่ปากคลองกะพงพลูข้างฝ่ายชายทะเลสาปเป็นเส้นเขตแดนทิศตะวันออก ไปจนบันจบถึงคลองกะพงจาม ตั้งแต่ที่นี้ต่อไปเขตแดนเป็นเส้นตรง ทิศเหนือขึ้นไปจนบันจบถึงภูเขาพนมดงรัก (คือภูเขาบันทัด) ต่อนั้นไป เขตแดนเนื่องไปตามแนวยอดภูเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำเสนแลดินแดนน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายหนึ่ง กับดินแดนน้ำตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่ง จนบันจบภูเขาผาดาง แล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขาบันน้ำจนบันจบถึงแม่น้ำของ ตั้งแต่ที่บันจบนี้ขึ้นไป แม่น้ำของเป็นเขตของกรุงสยามตามความขอ 1 ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

ขอ 2

ฝ่ายเขตแดนในระหว่างเมืองหลวงพระบางข้างฝั่งขวาแม่น้ำของแลเมืองพิไชยกับเมืองน่านนั้น เขตแดนตั้งแต่ปากน้ำเหนือที่แยกแม่น้ำของเนื่องไปตามกลางลำน้ำเหนือจนถึงที่แยก ปากน้ำตาม เลยขึ้นไปตามลำน้ำตามจนบันจบถึงยอดภูเขาบันน้ำ ในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แห่งหนึ่งที่เขาภูแคนดิน ตั้งแต่ที่นี้เขตแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือ ตามแนวยอดภูเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยาจนบันจบถึงปลายน้ำคอบ แล้วเขตแดนต่อเนื่องไปตามลำน้ำคอบจนบันจบกับแม่น้ำของ

ขอ 3

จะได้กำหนดเขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับดินแดนที่เป็นแผ่นดินอินโดจีนฝรั่งเศส รัฐบาลทั้งสองฝ่ายที่ได้ทำสัญญากันนี้ ต่างจะตั้งข้าหลวงผสมกัน

ไปทำการกำหนดเขตแดนนี้ การกำหนดเขตแดนนี้จะทำลงตามเขตแดนที่ได้กำหนดไว้
ไว้ในข้อ 1 และข้อ 2 ทั้งจะกำหนดลงในดินแดนที่อยู่ในระหว่างทะเลสาบกับทะเล

เพื่อจะกระทำให้การของข้าหลวงผสมสดวกขึ้น และเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสีย
จากความยากทุกสิ่งทุกอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดนในดินแดน
ซึ่งอยู่ในระหว่างทะเลสาบนั้น เมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสม รัฐบาลทั้งสอง
ฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อนว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็นที่หมายกำหนดเขตแดน
ในดินแดนนี้ แห่งใดเป็นเขตแดนที่จะจดทะเลเป็นต้น

จะใดตั้งข้าหลวงผสม และข้าหลวงนี้จะตั้งตนทำการใน 4 เดือน
ภายหลังวันรับอนุญาตในหนังสือสัญญาฉบับนี้

ข้อ 4

รัฐบาลสยามยอมเสียสละอำนาจ ซึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวง-
พระบางที่อยู่ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ

เรือค้าขายแลแพไม้ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้น
ลงได้โดยสะดวก ปราศจากการขัดขวางในคอนแม่น้ำของซึ่งไหลตลอดที่ดินแดน
ของเมืองหลวงพระบาง

ข้อ 5

เมื่อใดตกลงกันตามข้อความ ซึ่งโลกลาวไว้ในข้อ 3 ตอนที่ 2 ว่า
ควยเรื่องการกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาบแลทะเลแล้ว และเมื่อรัฐบาลสยาม
ได้แจ้งความให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสทราบโดยทางราชการว่า ที่ดินแดนซึ่งเป็น
ผลแห่งการที่จะใดตกลงกัน กับที่ดินแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดน ตาม
ที่ได้กำหนดลงไว้ในข้อ 1 ข้อ 2 ในหนังสือสัญญาฉบับนี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศส
จะรับเอาได้เมื่อใดแล้ว กองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่ว
ครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญาวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จะ
ออกจากเมืองจันทบุรีในทันใด

ข้อ 6

ข้อสัญญาข้อ 4 ในหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 นั้น เป็นอันยกเลิก เปลี่ยนเป็นข้อสัญญาตามความต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่า พลทหารซึ่งจะได้ออกไปหรือจะให้ตั้งประจำอยู่ในเขตแคว้นที่ลุ่มแม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามนั้น จะเป็นพลทหารชาติไทยอยู่ในบังคับบัญชาพลทหารชาติไทยอยู่เสมอ มีความยกเว้นอย่างเดียวกับสัญญาข้อนี้ให้เป็นประโยชน์แก่ตำรวจภูธรไทย ซึ่งนายทหารชาติเคนมาร์คบังคับอยู่ในขณะนี้ ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะเปลี่ยนนายทหารเหล่านี้ให้เป็นนายทหารของชาติอื่น รัฐบาลจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องของควยแขวง เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้ให้มีแก่งพลตระเวนซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็นพลตระเวนนี้ จะเกณฑ์เอาแต่ล้วนที่เป็นชาวเมือง ณ ที่นั้น

ข้อ 7

ถ้าในกาลภายหน้า รัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ที่ในดินแดนลุ่มน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายข้างฝ่ายของกรุงสยาม (มีทางรถไฟที่จะให้เป็นการติดต่อจากกรุงเทพฯ ไปถึงที่แห่งใดในแคว้นลุ่มน้ำนี้โดยเฉพาะ) แม้ว่าจะทำการเหล่านี้ไปมิได้แต่โดยลำพังเจ้าพนักงานไทย แลโดยทุนของไทย รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศส ส่วนการที่จะทำสำหรับให้ การต่าง ๆ ที่กล่าวนี้เป็นผลประโยชน์ขึ้นก็เหมือนกัน

ในการที่จะใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ในแคว้นลุ่มน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายของกรุงสยามก็ดี ทั้งภายในพระราชอาณาเขตรนอกไปจากแคว้นนี้ก็ดี เป็น

ความเข้าใจกันว่าจะไม่ตั้งพิกัดเก็บเงินให้ต่างกัน ให้เป็นการผิดไปจากหลักฐาน
ซึ่งจะต้องทำให้เสมอกันในการค้าขาย คงได้สัญญาไว้ในหนังสือสัญญาทั้งหลาย
ที่กรุงสยามไคลงชื่อ

ข้อ 8

ในที่นี้จะทำการให้สำเร็จไปตามความข้อ 6 ของหนังสือสัญญาใหญ่
วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 นั้น รัฐบาลสยามจะอนุญาตที่ดินเป็นขนาด
กว้างยาวตามซึ่งจะได้กำหนดให้แก่รัฐบาลบริบดิก ณ ที่ต่าง ๆ ข้างฝั่งขวาแม่น้ำ
ของ คือ :-

ที่ที่เชียงคาน หนองคาย เมืองไชยบุรี ที่ที่ปากน้ำกำ (ฝั่งขวาหรือ
ฝั่งซ้าย) เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ กับที่ปากน้ำมูน (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันในการที่จะเอาสิ่งทีกีดกันไม่ให้เรือเดิน
ได้สะดวกในลำน้ำมูน ตอนที่อยู่ระหว่างเมืองพินุลมังษาหาร กับแม่น้ำของ ถ้า
เห็นว่าการนั้นจะทำให้สำเร็จไปไม่ได้ หรือว่าจะเปลืองเงินเกินไป รัฐบาลทั้ง
สองจะช่วยกันจัดแจงทำทางบกให้ไปมาถึงกันได้ ในระหว่างเมืองพินุลมังษาหาร
แลแม่น้ำของ

รัฐบาลทั้งสองจะตกลงกันด้วยว่า ในระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเขต
แดนเมืองหลวงพระบาง ดังที่ได้กำหนดลงในข้อ 2 ของหนังสือสัญญานี้
จะให้มีการรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในแม่น้ำของ ถ้ายอมรับกันว่า
เป็นที่ต้องการ

ข้อ 9

ตั้งแต่เดี๋ยวนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มี
ทางรถไฟตั้งแต่เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นให้โดยสะดวก การก่อสร้าง

และการที่จะกระทำให้มีผลประโยชน์ขึ้นนั้น รัฐบาลทั้งสองจะทำเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใดรัฐบาลนั้นรับทำ หรือรัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยปนกับฝรั่งเศสบริษัทใดก็ได้

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นด้วยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะให้ทางน้ำในคลองเมืองพระตะบองในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นค้ำยั้งขึ้น เพื่อนี้รัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมตัวที่จะให้ผู้อำนวยการข้างซึ่งรัฐบาลสยามอาจจะต้องการใช้ ทั้งสำหรับที่จะทำการแลรักษาการที่กล่าวนี้ด้วย

ข้อ 10

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศส เช่นกับที่มีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่จะได้ยอมรับกันทั้งสองฝ่ายว่า ได้เข้าจดทะเบียนอยู่ในรายชื่อนั้นโดยเหตุอันไม่สมควร เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะจัดส่งสำเนารายชื่อเหล่านี้ให้แก่เจ้าพนักงานไทย

บุตร หลาน ของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ในใต้อำนาจศาลฝรั่งเศส เช่นนี้ จะไม่มีอำนาจที่จะอ้างเข้าอยู่ในทะเบียนได้ ถ้าหากว่าคนเหล่านี้ไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญาต่อความข้อนี้ไปในหนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ 11

คนกำเนิดประเทศเอเซีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจโดยทางตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันปกครองของกรุงฝรั่งเศส นั้น จะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยาม เมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส

ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีแม้เพื่อต่อไปถึงหลานของคนเหล่านั้น

ภาคผนวก ข.

พระราชดำรัสตอบประชาชนเมืองจันทบุรี¹
ในการที่เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเมืองจันทบุรี
เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก 126
(พ.ศ. 2450)

คุณประชาชนอันเป็นที่รักของเรา ถ้อยคำอันไพเราะซึ่งได้กล่าว
ต้อนรับแลอำนวยการ อันเจ้าทั้งหลายได้ให้ฉันตะมากดว่าเฉพาะหน้าเราเวลานี้
เป็นที่พอใจแลจับใจเป็นอันมาก

เมืองจันทบุรีนี้แต่เดิมมาย่อมเป็นที่เราไปมาเยี่ยมเยียนอยู่เป็นนิตย์
ใคร่รู้ว่าเป็นเมืองหนึ่งซึ่งอาจจะบ้ำโรค แลให้ความสำราญใจ สำราญกาย
เพราะได้มาอยู่ในที่นี้เป็นหลายคราว จึงเป็นที่รักมุ่งหมายจะบ้ำรุ่งให้มีความ
จำเริญยิ่งขึ้น ความคุ้นเคยต่อประชาชนในที่นี้ย่อมมีเป็นอันมากคุณเจ้าทั้งหลาย
รทุกได้ ถึงว่าเราต้องห่างเหินไปไม่ได้มาเยี่ยมเมืองนี้ถึง 14-15 ปี ด้วย
ความจำเริญ แต่มีไคละเลยความผูกพันในใจที่จะบ้ำรุ่งเมืองนี้ให้อยู่เย็นเป็นสุข
แลมีใจรทุกถึงประชาชนทั้งหลายอันเป็นที่รักที่คุ้นเคยกัน แลได้ฟังข่าวสุขทุกข์ของ
เจ้าทั้งหลายอยู่เป็นนิตย์

เมื่อเป็นโอกาสซึ่งจะไคมายังเมืองนี้ในครั้งแรก ซึ่งไคเรีสร้างไป
ชานาน จึงมีความยินดีที่ก่อก่อนใจอยู่เสมอที่จะไคเห็นภูมิประเทศแลราษฎรอัน

¹ พระนรทศวิจิตร, จดหมายเหตุ ร.ศ. 112 ที่ระลึกในงานพระราชทาน
เพลิงศพ เสวกตรี พระอภิรักษ์อัมพรสถาน เรียบเรียงถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ
กรมหลวงพิชิตปรีชากร ในฐานะที่ตนเป็นแม่ทัพหน้า 2483, หน้า 218-219.

เป็นที่รักของเรา ผลแห่งความมุ่งหมายอันแรงกล้านี้ได้สำเร็จเป็นอันดี เป็นเหตุให้เกิดความชื่นชมโสมนัสในใจว่าบ้านเมืองมิได้เสื่อมทรามไป มีความสุขสมบูรณ์อยู่สมดังความปรารถนา ทั้งได้เห็นหน้าพวกเจ้าทั้งหลายเบิกบานแสดง ความชื่นชมยินดี สอให้เห็นความจงรักภักดีมิได้เสื่อมคลาย สมกับคำที่กล่าวว่ามีมิตรจิตมิตรใจในระหว่างตัวเราแลเจ้าทั้งหลาย ความรู้สึกอันนี้ย่อมมีแต่ความชื่นชมยินดี

บัดนี้เมืองจันทบุรีได้เป็นเมืองใหญ่ในมณฑลฉันทเลวันออก ซึ่งรัฐบาลของเราได้คิดจะบำรุงให้เจริญยิ่งขึ้น เราขอเตือนเจ้าทั้งหลายให้ตั้งหน้าทำมาหากิน แลประพฤติตนให้สมควรแก่ความชอบธรรมซึ่งควรประพฤติ แลขอให้มีความไว้วางใจในตัวเราว่า จะเป็นผู้ชื่นชมยินดีในเวลาที่เรามีความสุขสมบูรณ์ มั่งคั่ง แลจะเป็นผู้เตือนกระวนกระวายในเวลาที่เราทั้งหลายต้องโหยไค่ทุกข์โดยอันไซ้เหตุ ในเวลานี้เราขอแสดงความไว้วางใจว่าข้าราชการทั้งหลาย คงจะได้ทำหน้าที่ เพื่อจะทำการบำรุงให้เจ้าทั้งหลายมีความสุขสมดังความปรารถนาของเรา ขออำนาจพรให้เจ้าทั้งหลาย ได้รับความเจริญสุขศิริสวัสดิ์ท่ามาค้าขาย ได้ผลเป็นสุขสมบูรณ์ทั่วกันทุกคนเทอญ

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น (จีนपुरี)

- ก. จากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ (กจช.)
- กจช. รัชกาลที่ 5 ท.6/12 สนธิสัญญาระหว่างประเทศ เรื่องจะยกกรุงสยาม
เป็นแผ่นดินกลาง.
- กจช. รัชกาลที่ 5/1 น.33 อังยี เล่ม 2 : อังยีเมืองจีนपुरี.
- กจช. รัชกาลที่ 5 บ.1 ส่วนพระองค์เสด็จประพาสทามที่ต่าง ๆ.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/13 รายงานเรื่องฝรั่งเสสมาเมืองจีนपुरี 23
กรกฎาคม 121-6 ธันวาคม 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/15 หนังสือขุนภาษาสุนทรลाम ถึงพระยาวิชัยาธิบดี
ผู้ว่าราชการเมืองจีนपुरี ลงวันที่ 8 เมษายน 122.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/15 หนังสือกรมหลวงคำรงราชานุภาพ กราบทูล
กรมขุนสมมทอมรพันธ์ 6 ม.ค. 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.2.2/18 เรื่องฝรั่งเสเมืองจีนपुरีจะซ่อมพหาร.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ท.6/12 หนังสือดโทรเบล กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์-
วโรปการ ลงวันที่ 8 เมษายน 1904.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.8.2/5 ฝรั่งเส สก 112 (ตอนปรึกษาทำสัญญา).
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.12/9 พระยาประสิทธิศิลปการ.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ผ.17/2 เรื่องให้พระยาชลยุทธจัดการรักษาหัวเมืองชาย
ทะเลตะวันออก 16-25 เมษายน ร.ศ. 112.

- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18/7 เรื่องฝรั่งเศส ศก 112 ลอมเข้ามายั้งที่ปากน้ำ
13 กรกฎาคม - 6 พฤศจิกายน 112.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/1 เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึง
รบกัน 1 เมษายน - 19 เมษายน 112.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับฝรั่งเศส
3 ตุลาคม 112.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/1 เรื่อง ม.ปาวี ทำแผนที่หลวงดำพระราชอาณาเขต.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/2 เรื่องปรึกษาสัญญากับฝรั่งเศส 12 กันยายน -
121 - 14 ธันวาคม 122.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/4 สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส สำเนารายงานการ
ทำสัญญานอຍ 7 ตุลาคม 121.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/6 เรื่องฝรั่งเศสขอทำหนังสือสัญญาใหม่ 10 เมษายน
122 - 11 สิงหาคม 122.
- กจช. รัชกาลที่ 5 19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์-
วโรปการ ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/7 หนังสือพระยาสุรียานุวัตร ส่งทางราชเลขาณุกการ
ส่งสำเนาไปบอกที่มีนาถึงกระทรวงต่างประเทศ เรื่องปลูกษาทำ
หนังสือสัญญากับฝรั่งเศส 31 ตุลาคม 122 - 15 เมษายน 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/10 หนังสือกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถิ่นนาย
บัวซอนนาศ์ 27 ธันวาคม 123.
- กจช. รัชกาลที่ 5 ฝ.19/10 ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 29 ธันวาคม 123.

เอกสารชั้นรอง

ขจร สุขพานิช. "ที่ปรึกษาแผ่นดินของรัชกาลที่ 5" ชุมนุมจุฬา 23 ตุลาคม
2512.

โฆณาการ, กรม. เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส. พระนคร : โรงพิมพ์-
พานิชสุภณ, 2483.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112. พระนคร : แสงรุ่ง-
การพิมพ์, 2523.

คำรณราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. นิทานโบราณคดี. พระนคร : คลัง-
วิทยา, 2501.

พลกุล อังทินันท์. "บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ปริญาบัณฑิตการศึกษามหาบัณฑิต
ประสานมิตร 2515.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์เสด็จประพาส
จันทบุรี พิมพ์แจกในงานศพ นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์, 2508.

ปราณี วราทร (ผู้รวบรวม). ท่องเที่ยวไปในประเทศไทย (พระนคร :
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517).

เพ็ญศรี คุ้ม, ดร. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย.
พระนคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527.

เฟรเดอริก อาร์เธอร์นีย์. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาว
ต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 แปลโดย ดินลง สุวรรณโกสิน
พระนคร : กรมศิลปากร, 2525.

ราชกิจจานุเบกษา. ร.ศ. 125 เล่ม 23.

วิจิตรวาทการ, หลวง. การเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพ ขุนวิจิตรการชำนาญ, 2509.

มหาอำมาตยาธิบดี, พระยา. เรื่องของมหาดไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทย ครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์, 2495.

ศิลปากร, กรม. ชุมนุมเรื่องจันทบุรี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2515.

สงวน ชันคง. สารานุกรมภูมิศาสตร์ เล่ม 1 พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2514.

สมบุญต์ เฉลิมศรี. "สถานภาพของทหารในต่างแดน" รัฐศาสตร์นิเทศน์ ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 กรกฎาคม-กันยายน 2516.

สวัสดิ์ จันทน์, แทน บัณฑิตานนท์. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510.

สาครคชเชตต์, หลวง. จดหมายเหตุความทรงจำฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436-2447. พระนคร : แพร่พิทยา, 2515.

สุวิทย์ วีระศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126. พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.

องค์การคำคุรุสภา. ประชุมพงศาวดาร. เล่มที่ 18, 2509.

อาร์เชอร์นี่ล, เฟรเดอริก. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาว
ต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง
 สุวรรณโกสิน พระนคร : กรมศิลปากร, 2525.

อัคร มุญยานนท์. ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ. 112. กรมยุทธศึกษาทหารเรือ
 15 มิถุนายน 2474.

ภาษาฝรั่งเศส

Pensri (Suvanij) Duke, Les Relations Entre la France et
 la Thaïlande (Siam) au xixe siècle D' Apres les
 Archives des Affaires Etrangères (Bangkok :
 Librairie Chalermnit, 1962).
